

પ્રબંધ બીજો

અધિકાર છઠ્ઠો

★ વૈરાગ્યભેદ અધિકાર ★

[૧૩૯] તદ્વૈરાગ્યં સ્મૃતં દુઃખમોહજ્ઞાનાન્વયાત્રિધા ।

તત્રાઘં વિષયાપ્રાપ્તૈઃ સંસારોદ્વેગલક્ષણમ્ ॥૧॥

અનુવાદ : તે વૈરાગ્ય દુઃખગર્ભિત, મોહગર્ભિત અને જ્ઞાનગર્ભિત એમ ત્રણ પ્રકારે કહેલો છે. તેમાં પ્રથમ (દુઃખગર્ભિત) વૈરાગ્ય વિષયોની પ્રાપ્તિ ન થવાથી સંસાર ઉપરના ઉદ્વેગરૂપ હોય છે.

વિશેષાર્થ : ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ આ અધિકારમાં વૈરાગ્યના પ્રકારો અને તેનાં લક્ષણોનો વિગતે પરિચય કરાવે છે. તેઓ પૂર્વાચાર્યોને અનુસરીને કહે છે કે વૈરાગ્ય મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રકારનો છે :

(૧) દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય, (૨) મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય અને (૩) જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય. એમાં પ્રથમ તે દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય છે. સંસારમાં સૌથી વધુ પ્રમાણમાં આ દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય જોવા મળે છે. માણસને જ્યારે મનવાંછિત પદાર્થ કે સુખ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યારે તેને દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય થાય છે. સંસાર પ્રત્યે તેનું મન ઉદ્વેગ પામે છે. સંસાર તેને અરુચિકર લાગે છે. માણસની ઈચ્છાઓનો અંત નથી. એની તૃષ્ણાનો છેડો આવતો નથી. એની વાસનાઓ વકરેલી રહે છે. રહેવાને સરસ ઘર, સુંદર આકર્ષક કીમતી રાચરચીલું અને જવેરાત, સુંદર વાહનો, મિષ્ટ સ્વાદિષ્ટ ભોજનસામગ્રી, રૂપાળી, વફાદાર પત્ની, આશાંકિત સંતાનો, નોકર-ચાકરો વગેરે—આ બધાંની યાદી તો ઘણી લાંબી થાય, આ બધું મળે અને છતાં માણસને સંતોષ ન થાય. એમાં થોડું ઓછું હોય તો માણસને અસંતોષ થાય. એમાંથી ચીડ ચડે. ક્રોધ આવે, ઉદ્વેગ થાય. એવી ઘટના એક વાર કે વારંવાર બનતાં અને તે બાબતમાં પોતાની નિષ્ફળતા તથા વિવશતા જણાતાં ઘર છોડીને ભાગી જવાનું મન થાય. અકાળે પત્ની, પુત્ર કે અન્ય સ્વજનનું અવસાન થાય, ધંધામાં મોટી નુકસાની આવી પડે, પેટપૂરતું ખાવાનું ન મળે, ઘરબાર બળી જાય, પોતાના ઉપર ખોટા આક્ષેપો થાય કે એવી કોઈ દુઃખદ ઘટનાઓ બને ત્યારે બાવરો બની ગયેલો માણસ બાવો થઈ જાય. આવી રીતે ભોગવિષયોની અપ્રાપ્તિથી કે પ્રાપ્ત વિષયોના નાશથી દુઃખી થયેલો માણસ વૈરાગી થઈ જાય, તો તે પ્રકારના વૈરાગ્યને દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય કહેવામાં આવે છે.

[૧૪૦] અત્રાંગમનસોઃ ખેદો જ્ઞાનમાપ્યાયકં ન યત્ ।

નિજામ્બીષ્પિતલાભે ચ, વિનિપાતોઽપિ જાયતે ॥૨॥

અનુવાદ : એમાં શરીરનો અને મનનો ખેદ હોય છે. ત્યાં તૃપ્તિ કરનાર જ્ઞાન હોતું નથી. તેથી તેને જો ઈચ્છેલી વસ્તુનો લાભ થાય તો તેનો વિનિપાત થઈ જાય છે.

વિશેષાર્થ : જે જીવોને દુઃખના અનુભવને કારણે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો હોય છે તેઓને શરીર અને મનનો ખેદ થાય છે. આ ખેદ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયા પહેલાં પણ હોય છે. અને વૈરાગ્યથી પ્રેરાઈ ઘરબાર છોડી સંન્યાસ અંગીકાર કર્યો હોય ત્યારે પણ થાય છે. દુઃખ આવે ત્યારે ચિત્તમાં કલેશ થાય. નહિ ધારેલું પોતાના જીવનમાં થયું એનો સંતાપ ભારે હોય છે. મનમાં ખેદ, શોક, સંતાપ વગેરે ચાલતાં હોય તેની અસર શારીરિક સ્થિતિ ઉપર પણ થાય. ક્યારેક દુઃખ શારીરિક પ્રકારનું હોય અને એને લીધે મન પણ કષ્ટ અનુભવ્યા કરતું હોય. બીજી બાજુ એવા પણ પ્રસંગો બને કે દુઃખથી જન્મેલા વૈરાગ્યને કારણે ઘર છોડી સંન્યાસ ધારણ કર્યો હોય, પણ સંન્યાસમાં તો ભૂખ, તૃષ્ણા, નિદ્રા વગેરે પ્રકારનાં કષ્ટ તો આપોઆપ સહન કરવાનાં આવે. એથી સંન્યાસમાં પૂરું ચિત્ત ન ચોટે. ક્યારેક શરીરથી સંન્યાસ હોય પણ મનથી તે માટે પ્રીતિ ન હોય. મનમાં તો એ જ વિમાસણ ચાલતી હોય કે પોતે એમાંથી ક્યારે છૂટે. આવા અધકચરા સંન્યાસીઓનું જ્ઞાન પણ જેટલું હોય એટલું જ રહે કે કદાચ ઘટે, પણ વધે તો નહિ. વસ્તુતઃ દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય પછી પણ જીવ જો જ્ઞાનવૃદ્ધિ પામે તો શરીરથી અને મનથી કશું કષ્ટ ન લાગે અને પશ્ચાત્તાપનો વખત ન આવે. પરંતુ આવા તત્કાલીન વૈરાગીઓનું મન તો પોતાની ઈચ્છાનુસાર અનુકૂળતા મળતાં ફરી સંસારમાં ચાલ્યા જવા માટે તત્પર થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, ધંધામાં દેવાળું કાઢવાનો વખત આવે ત્યારે દુઃખી થયેલો માણસ વૈરાગી થઈ જાય, પણ અચાનક જો વાત આવે કે પોતાને કોઈક કારણસર મોટો ધનલાભ થવાનો સંભવ છે અને દેવું બધું ચૂકવ્યા પછી પણ ઘણું ધન બચે એમ છે તો માણસનું ચંચળ ચિત્ત વૈરાગ્ય છોડી ફરી વેપારધંધે લાગી જાય છે. એવું જ સ્વજન વગેરેના વિયોગને કારણે ઉત્પન્ન થતા વૈરાગ્યની બાબતમાં કે અન્ય દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્યની બાબતમાં બને છે. આ રીતે વૈરાગ્યપ્રેરિત સંન્યાસમાર્ગમાંથી તેમનો વિનિપાત, તેમનું અધઃપતન થાય છે. તેઓ ફરી પાછા સંસારમાં આવી જાય છે. દુઃખપ્રેરિત વૈરાગ્ય સ્થિર રહેવો એ ઘણી કઠિન વાત છે.

[૧૪૧] દુઃખાદ્વિરક્તાઃ પ્રાગેવેચ્છન્તિ પ્રત્યાગત્તેઃ પદમ્ ।

અધીરા ઇવ સંગ્રામે પ્રવિશન્તો વનાદિકમ્ ॥૩॥

અનુવાદ : જેમ યુદ્ધમાં જનારા અધીરા (કાયર) પુરુષો વન વગેરેમાં પ્રવેશી જવાની ઈચ્છા રાખે છે, તેમ દુઃખને કારણે વૈરાગ્ય પામેલા પુરુષો પહેલેથી પાછા આવવાના સ્થાનને ઈચ્છે છે.

વિશેષાર્થ : માણસને માથે દુઃખ આવી પડે ત્યારે ઘર છોડીને દીક્ષા લેવાનું મન થઈ આવે. પણ જ્યારે તે ખરેખર દીક્ષા લે છે ત્યારે પહેલાં એના મનમાં જાતજાતના વિકલ્પો ઊઠે છે. એને પ્રશ્ન થાય છે કે જો સંન્યાસજીવન બહુ કષ્ટવાળું લાગ્યું તો શું કરવું ? ‘ઘરની દાઝી વનમાં ગઈ અને વનમાં લાગી આગ’ એવી કહેવત પ્રમાણે સ્થિતિ થાય તો ઘર અને સંન્યાસ બેયમાં તકલીફ લાગે. એટલે સંન્યાસજીવન સ્વીકારતાં પહેલાં, તેમાંથી પાછા ફરવાનું થાય તો પોતે કેવી રીતે પાછા ફરવું અને કેવી રીતે જીવનનિર્વાહ કરવો તેનો વિચાર કરી લે છે. દુઃખી માણસની આવી વૃત્તિને સ્પષ્ટતાથી સમજાવવા માટે જૂના વખતનું દૃષ્ટાન્ત અહીં આપવામાં આવ્યું છે. યુદ્ધ થાય ત્યારે સૈનિકોને યુદ્ધભૂમિમાં મોકલવામાં આવે છે. એમાં બધા જ સૈનિકો રાજ્યપુશીથી સેનામાં જોડાયા નથી હોતા. કેટલાક માણસોની રાજ્ય તરફથી ફરજિયાત

ભરતી થઈ હોય છે. પરંતુ તેઓ સ્વભાવે કાયર હોય છે. કેટલાક માણસો યુદ્ધ ન થયું હોય ત્યાં સુધી બહાદુરી બતાવે, પણ યુદ્ધ ખરેખર થાય ત્યારે યુદ્ધભૂમિ પર જતાં કંપવા લાગે. આવા કેટલાક કાયર માણસો યુદ્ધમાં લડવા જતાં પહેલાં જ, ભાગીને જંગલમાં કે એવા બીજા પ્રદેશમાં સંતાઈ જવાનું સ્થાન શોધી રાખે છે. રાજ્ય તરફથી જ્યારે તેમને યુદ્ધ મોરચે મોકલવામાં આવે ત્યારે તેઓ અધવચ્ચેથી ભાગી જઈને વનની ઝાડીમાં ક્યાંક સંતાઈ જાય છે. એથી ન દુશ્મનો એમને જોઈ શકે અને ન તો પોતાના રાજ્યના અધિકારીઓ એમને પકડી શકે. કાયર સૈનિકો જેમ આવી પૂર્વયોજના કરે છે તેમ દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય ધારણ કરનાર કાયર માણસો પણ આવું કરે છે.

કેવળ દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્યને કારણે અલ્પકાળ માટે મુનિપણું ધારણ કરી ફરી ગૃહસ્થાવાસમાં પાછા ફર્યા હોય એવા માણસોના કિસ્સા ઠેઠ પ્રાચીનકાળથી બનતા આવ્યા છે અને બનતા રહેશે. આના ઉપરથી સમજવું જોઈએ કે અચાનક દુઃખ આવી પડે ત્યારે માણસે તરત સંન્યાસ લેવાની ઉતાવળ ન કરવી જોઈએ અને ગુરુએ પણ તરત એવા દુઃખી માણસને મહાવ્રતોની દીક્ષા આપવાની ઉતાવળ ન કરવી જોઈએ. દુઃખી માણસે થોડો વખત ધીરજ ધારણ કરીને પોતાની જાતની પરીક્ષા પહેલાં કરી લેવી જોઈએ.

[૧૪૨] શુષ્કતર્કાદિકં કિંચિદ્વૈદ્યકા દિકમપ્યહો ।

પઠન્તિ તે શમનદીં ન તુ સિદ્ધાન્તપદ્ધતિમ્ ॥૪॥

અનુવાદ : તેઓ (દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્યવાળા માણસો) શુષ્ક તર્કશાસ્ત્ર વગેરે અથવા કંઈક વૈદકશાસ્ત્ર વગેરેનો અભ્યાસ કરે છે, પરંતુ શમની નદીરૂપ સિદ્ધાન્તની પદ્ધતિનો અભ્યાસ કરતા નથી.

વિશેષાર્થ : માણસે દુઃખથી કંટાળીને દીક્ષા લેતાં તો લઈ લીધી, પણ હવે ગૃહસ્થજીવનમાં પાછા ફરવા માટે કોઈ અનુકૂળતા રહી નથી. સંસારી જીવનમાં હવે એને કોઈ સંઘરે એમ નથી. હવે તો પરાણે સંન્યાસજીવન પૂરું કર્યા વગર છૂટકો નથી. બીજી બાજુ પોતાને કશું આવડતું નથી. શાસ્ત્રજ્ઞાન પોતાને છે નહિ. લોકોનો આદર પોતાને મળતો નથી. પોતાની આવી અપાત્રતાને છુપાવવા અને લોકોને પોતાના તરફ આકર્ષવા એવા સાધુઓ કંઈક રસ્તા શોધી કાઢે છે. પોતાના શિથિલાચારનો બચાવ કરવા માટે શુષ્ક તર્કવાળા ગ્રંથો વાંચીને તે પ્રમાણે ખોટી દલીલો કરવા લાગે છે. બીજાના શિથિલાચારનાં સાચાંખોટાં દષ્ટાન્તો આપીને એમના કરતાં તો પોતે સારા છે એવી દલીલ કરે છે. વળી તેઓ જાણે છે કે દુઃખી, રોગી માણસો પોતાનાં દુઃખ-રોગ દૂર કરવા માટે ઠેર ઠેર ફાંફાં મારે છે. એટલે પોતે વૈદક, જ્યોતિષ, મંત્ર-તંત્ર, દોરા-ધાગા વગેરે ચમત્કારિકતાવાળી વિદ્યાઓ શીખી લે છે અને અનેક અંધશ્રદ્ધાળુ દુઃખી લોકોને પોતાના તરફ આકર્ષે છે અને પોતાની વાહવાહ બોલાવે છે. તક મળે તો તેઓ એ દ્વારા ગુમ રીતે દ્રવ્યોપાર્જન પણ કરી લે છે અને પોતાની સાંસારિક વાસનાઓને પોષવાના ઉપાયો પ્રયોજે છે. અથવા આર્થિક રીતે નિશ્ચિતતા જણાતાં સંન્યાસ છોડી દઈ ફરી સંસારી જીવન ચાલુ કરી દે છે. કેટલાક મુનિપણામાં ચાલુ રહે છે. પરંતુ તેમને આત્માની શક્તિનો અનુભવ કરાવે એવી શમરૂપી નદી જેવી સિદ્ધાન્તપદ્ધતિનો અભ્યાસ કરવાની રુચિ થતી નથી. તત્ત્વજ્ઞાનમાં, ઊંચી આધ્યાત્મિક દશા પ્રાપ્ત કરવામાં તેમને રસ પડતો નથી. તેવો પુરુષાર્થ કરવાનો તેમને ભાવ થતો નથી. પરંતુ તેઓ કવિતા, છંદ,

વ્યાકરણ, જ્યોતિષ, વૈદક જેવાં લૌકિક શાસ્ત્રોમાં જ નિપુણતા મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, જેથી લોકો સાથે તેઓ ગામગપાટા મારી શકે. અંતર્મુખ બની ઉપશમ રસની નદીમાં સ્નાન કરવાનું તેમને રુચિતું નથી. તેઓ મુનિનો વેશ ધારણ કરે છે, પણ એ વેશને શોભાવતા નથી. એનું મૂળ કારણ તો તેમનો વૈરાગ્ય દુઃખગર્ભિત છે એ છે.

[૧૪૩] ગ્રંથપલ્લવબોધેન ગર્વોષ્માણં ચ વિભ્રતિ ।

તત્ત્વાન્તં નૈવ ગચ્છન્તિ પ્રશમમૃત્તનિર્ઝરમ્ ॥૫॥

અનુવાદ : ગ્રંથોનો પલ્લવ માત્ર (છૂટાં છૂટાં પાંદડાં જેવો) બોધ થવાથી તેઓ ગર્વની ઉષ્ણતા ધારણ કરે છે, પરંતુ પ્રશમરૂપી અમૃતના ઝરણા સમાન તત્ત્વના રહસ્યને તેઓ પામતા નથી.

વિશેષાર્થ : પલ્લવગ્રાહી પાંડિત્ય એટલે કેટલાક ગ્રંથોના છૂટાંછવાયાં વાક્યો, શ્લોકો વગેરે કંઠસ્થ કરી લઈને, વાતે વાતે તે ટાંકીને પોતે તે ગ્રંથોનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો છે એવી છાપ ઊભી કરવી. મુનિપણામાં પણ આવા પલ્લવગ્રાહી પાંડિત્યનો ગર્વ આવવાનો સંભવ રહે છે. થોડાક તત્ત્વદર્શી ગ્રંથોનું સળંગ અધ્યયન માત્ર નહિ, એનું સંપૂર્ણ પરિશીલન કરવાથી જે તત્ત્વનો આસ્વાદ મળે છે અને તેનું રહસ્ય પમાય છે એનાથી તો પોતાનામાં જો ગર્વ હોય તો તે પણ વિગલિત થઈ જાય છે. પરંતુ ગ્રંથપલ્લવબોધથી તો ગર્વ વધવાનું ભયસ્થાન રહે છે. જેઓ આ પ્રકારના દાંભિક પાંડિત્યને ધારણ કરે છે તેઓ બિચારા પ્રશમરૂપી અમૃતના ઝરાના જલરૂપી રહસ્યનું પાન કરી શકતા નથી.

[૧૪૪] વેષમાત્રભૂતોઽપ્યેતે ગૃહસ્થાન્નાતિશેરતે ।

ન પૂર્વોત્થાયિનો યસ્માન્નાપિ પશ્ચાન્નિપાતિનઃ ॥૬॥

અનુવાદ : તેઓ સાધુનો વેષમાત્ર ધારણ કરે છે. તેઓ ગૃહસ્થથી કંઈ અધિક નથી, કેમકે તેઓ પૂર્વોત્થાયી (જેઓ પહેલાં ઊંચે ઊઠેલા) નથી, તેમ પશ્ચાત્ નિપાતી (પાછળથી પડેલા) પણ નથી.

વિશેષાર્થ : કેટલાક દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્યવાળા માણસો ગૃહવાસ ત્યજી મુનિપણું સ્વીકારે છે. તેઓ એ રીતે વેશથી મુનિ થયા હોય છે, પરંતુ તેમનામાં સાચા મુનિનાં લક્ષણ પ્રગટ થયાં નથી હોતાં. એવા મુનિઓ વેશ સિવાય બીજી બધી રીતે ગૃહસ્થ જેવા જ હોય છે. ગૃહસ્થ કરતાં કોઈ પણ રીતે તેઓ ચડિયાતા નથી હોતા.

માત્ર વેશધારી એવા મુનિઓના પણ વિવિધ પ્રકાર હોય છે. કેટલાકમાં મુનિપણામાં ચત્કિચિત આગળ વધવાપણું હોય છે, તો કેટલાકમાં મુનિ થયા પછી ગૃહસ્થ કરતાં પણ વધુ શિથિલાચાર આવી જાય છે અને એમનું નૈતિક અધઃપતન થઈ જાય છે. અહીં ગ્રંથકર્તા એવા વેષધારી મુનિનો નિર્દેશ કરે છે કે જેઓ દીક્ષા લીધા પછી સમગ્ર જીવન દરમિયાન હતા ત્યાં ને ત્યાં રહે છે. અહીં આચારાંગસૂત્રના 'લોકસાર' નામના અધ્યયનના શબ્દો પ્રયોજવામાં આવ્યા છે : 'ન પૂર્વોત્થાયિનઃ' અને 'પશ્ચાત્ ન નિપાતિનઃ'.

મુનિઓના જીવનમાં જે ચડાવ-ઉતાર આવે છે તેને અનુલક્ષીને 'આચારાંગ સૂત્ર'માં કેટલાક પ્રકારો બતાવ્યા છે, જેમકે (૧) પૂર્વોત્થાયી - પશ્ચાત્ અનિપાતી = એટલે કે જેઓ પહેલાં ઉદ્યમવંત થઈ ઉલ્લાસપૂર્વક દીક્ષા લે છે અને એવો જ ચડતો ભાવ જીવનના અંત સુધી ટકાવી રાખે છે. તેઓ ક્યારેય પાછા પડતા નથી. (૨) પૂર્વોત્થાયી - પશ્ચાન્નિપાતિ = એટલે કે જેઓ પહેલાં ઉદ્યમવંત થઈ દીક્ષા લે છે, પણ પછી શિથિલ, પતિત થઈ જાય છે. (૩) ન પૂર્વોત્થાયી - ન પશ્ચાન્નિપાતિ = એટલે કે જેઓ આરંભથી ઊંચે ઊઠ્યા નથી અને પછીથી પતિત થયા નથી. મતલબ કે દીક્ષિત જીવનમાં તેમણે કશો જ વિકાસ સાધ્યો નથી. તેઓ માત્ર વેશથી જ સાધુ થયા છે અને રહ્યા છે. દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્યવાળા મુનિઓ આવા હોય છે.

[૧૪૫] ગૃહેऽન્નમાત્રદૌર્લભ્યં લભ્યન્તે મોદકા વ્રતે ।

વૈરાગ્યસ્યાયમર્થો હિ દુઃખગર્ભસ્ય લક્ષણમ્ ॥૭॥

અનુવાદ : ઘરમાં પૂરું અન્ન પણ મળતું નથી અને વ્રત લેવામાં તો લાડુ મળે છે. જે વૈરાગ્યમાં આવો આશય હોય તે દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્યનું લક્ષણ છે.

વિશેષાર્થ : અશુભ કર્મોનો ઉદય હોય ત્યારે ગરીબી કે બેકારીને કારણે માણસને ઘરમાં ઘી-દૂધ, શાકભાજી કે મિષ્ટાન્ન ખાવાની વાત તો દૂર રહી પણ બે ટંક રોટલા પણ ન ખાવા મળતા હોય અને બીજી બાજુ સાધુઓને નિયમિત આહાર મળતો હોય અને તેમાં પણ ગૃહસ્થો ભાવપૂર્વક આગ્રહ કરીને લાડુ વગેરે મિષ્ટાન્ન વહોરાવતા જોવા મળતા હોય ત્યારે એવા નિર્ધન માણસને દીક્ષા લેવાનું મન થઈ જાય. પરંતુ આવી રીતે ઘર પ્રત્યે વૈરાગ્ય જન્મતો હોય તો તે દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય કહેવાય. એમાં વૈરાગ્યનો સાચો ભાવ નથી હોતો. સારું ખાવાનું અને બહુ માનપાન મળે છે માટે સાધુપણું સ્વીકારવાનું ગમે છે એવી વૃત્તિ પણ કેટલાક લોકોમાં જોવા મળે છે. આવી આશાથી કેટલીક અયોગ્ય વ્યક્તિઓ દુનિયાના દરેક ધર્મમાં સાધુસંસ્થામાં ઘૂસી જાય છે. આથી જ લોકોક્તિ પ્રચલિત બનેલી છે કે :

શિરમુંડન મેં ત્રીન ગુણ મિટ જાયે શિર કી રાજ;

રખાને કુ લડૂ મિલે ઓર લોક કહે 'મહારાજ' ।

(શિરમુંડન કરાવી સાધુ બનવામાં ત્રણ લાભ છે. માથાની ખૂજલી હોય તો તે મટી જાય છે. ખાવામાં લાડુ મળે છે અને વળી લોકો 'મહારાજ' કહી માનપૂર્વક ભાવથી બોલાવે છે.)

[૧૪૬] કુશાસ્ત્રાભ્યાસસંભૂત-ભવનૈર્ગુણ્યદર્શનાત્ ।

મોહગર્ભ તુ વૈરાગ્યમ્ મતં બાલતપસ્વિનામ્ ॥૮॥

અનુવાદ : કુશાસ્ત્રના અભ્યાસથી સંસારની નિર્ગુણતા જણાય અને એથી જે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય તે મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય કહેવાય. તે બાલતપસ્વીઓને હોય છે.

વિશેષાર્થ : દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ સમજાવ્યા પછી હવે મોહગર્ભિત વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવે છે. કેટલાકને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ તે કુશાસ્ત્રના અભ્યાસથી. કુશાસ્ત્ર એટલે જે શાસ્ત્રો મિથ્યાત્વ

તરફ દોરી જનારાં હોય તે. સંસાર ક્ષણિક છે, શૂન્યવત્ છે એવું બૌદ્ધદર્શન કહે છે. તાપસ વગેરેનાં કેટલાંક શાસ્ત્રો પણ સંસારને કારાગાર તરીકે ઓળખાવે છે. આવા અભ્યાસથી બાળજીવોને એટલે કે અજ્ઞાની માણસોને ભવની નિર્ગુણતા દેખાય છે. તેમને સંસાર પ્રત્યે અભાવ, અરુચિ થાય છે. એથી તેમનામાં વૈરાગ્ય પ્રગટ થાય છે. પરંતુ આવો વૈરાગ્ય તે મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય છે. મોહ એટલે અજ્ઞાન અથવા વિપરીત જ્ઞાન. તે યથાર્થ બોધ નથી કરાવતો. તેવો વૈરાગ્ય મિથ્યાત્વયુક્ત હોવાને કારણે ક્યારે ચાલ્યો જશે તે કહી શકાય નહિ. આવો મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય બાલતપસ્વીઓને એટલે કે પ્રાથમિક દશાના અજ્ઞાની સાધકોને હોય છે. ઉત્તમ સાધકોનો વૈરાગ્ય આવો મોહગર્ભિત નથી હોતો. મિથ્યાત્વયુક્ત વૈરાગ્યવાળો માણસ કુશાસ્ત્રના અભ્યાસને લીધે દુરાગ્રહી તથા વિતંડાવાદ કરવાવાળો થઈ જાય છે. સત્શાસ્ત્રના અભ્યાસવાળો વૈરાગી જીવ દુરાગ્રહી હોતો નથી કે શુષ્ક વાદવિવાદમાં પણ એને રસ હોતો નથી.

[૧૪૭] સિદ્ધાન્તમુપજીવ્યાપિ યે વિરુદ્ધાર્થભાષિણઃ ।

તેષામપ્યેતદેવેષ્ટં કુર્વતામપિ દુષ્કરમ્ ॥૧॥

અનુવાદ : સિદ્ધાન્તનો આશ્રય લઈને જેઓ તેનું વિરુદ્ધ અર્થઘટન કરે છે, તેઓ દુષ્કર તપશ્ચર્યા કરતા હોય તો પણ તેઓનો વૈરાગ્ય એવો જ (મોહગર્ભિત) જાણવો.

વિશેષાર્થ : જેઓ મોહગર્ભિત વૈરાગ્યને ધારણ કરનારા હોય છે તેઓ ક્યારેક જિન્શ્વર ભગવાન-કથિત સિદ્ધાન્તનો આશ્રય લઈ તેનું અર્થઘટન સ્વમતિથી વિપરીત રીતે કરતા હોય છે. તેઓ પોતાના સ્વાર્થને ખાતર, પ્રતિષ્ઠા ખાતર, અહંકાર માટે કે શિષ્યો પ્રાપ્ત કરવા માટે સગવડ અનુસાર હેતુપૂર્વક વિરુદ્ધ અર્થ કરનારા હોય છે. તેઓ એક પ્રકારના નિહવ જ કહેવાય. તેઓ ગમે તેટલી ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરે તો પણ તેમની માન્યતા અને તેમનું આચરણ એ બંને મિથ્યાત્વયુક્ત હોવાથી તેમનો વૈરાગ્ય મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય જ કહેવાય. તેમની એવી બુદ્ધિપટ્ટતા અંતે તો તેમના આત્માનું અહિત કરનારી જ નીવડે છે.

[૧૪૮] સંસારમોચકાદીનામિવૈતેષાં ન તાત્ત્વિકઃ ।

શુભોઽપિ પરિણામો યજ્જાતા નાજ્ઞારુચિસ્થિતિઃ ॥૧૦॥

અનુવાદ : સંસારમોચક વગેરેની જેમ તેઓનું શુભ પરિણામ હોવા છતાં તાત્ત્વિક નથી, કારણ કે જિનાજ્ઞા વિશે તેમની રુચિ સ્થિર થઈ નથી.

વિશેષાર્થ : કોઈક કદાચ પ્રશ્ન કરે કે જિનેશ્વર ભગવાનકથિત એવી તપશ્ચર્યા અને ધર્મક્રિયા કરનાર વ્યક્તિના મનનાં પરિણામો તો શુભ હોય, તો પછી એમના વૈરાગ્યને મોહગર્ભિત એટલે કે અજ્ઞાનયુક્ત કેમ કહેવાય ?

આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરતાં ગ્રંથકર્તા કહે છે કે તેઓની શુભ પરિણામવાળી ક્રિયા પણ તાત્ત્વિક નથી, કારણ કે જિનાજ્ઞા માટે તેમની રુચિ સ્થિર થઈ હોતી નથી.

અહીં સંસારમોચકનું ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે. સંસારમોચક માટે વર્તમાન અંગ્રેજી શબ્દ છે Mercy Killer. એનો અર્થ થાય છે દયાપ્રેરિત હત્યા કરવામાં માનનારાઓ. તેઓ એમ કહે છે કે

કોઈ જીવ બહુ જ રીબાતો હોય, ઘણી પીડા અનુભવતો હોય અને થોડા વખતમાં મૃત્યુ પામવાનો જ હોય તો તે બિચારાને દુઃખમાંથી છોડાવવા માટે તેના જીવનનો અંત આણવો જોઈએ. પરંતુ શાસ્ત્રકારો કહે છે કે આવા રીબાતા જીવોને મારી નાખીને દુઃખમાંથી છોડાવવામાં દયા કદાચ દેખાતી હોય તો પણ તત્ત્વતઃ તે નિર્દયતા જ છે. કેટલાક અશક્ત કે અપંગ થઈ ગયેલા ઘોડાને મારી નાખતા હોય છે, કારણ કે તે હવે માણસને કામ લાગવાનો નથી, તેમ જ ઘોડો પોતે સુખેથી જીવન જીવી શકવાનો નથી. એના કરતાં જો ઘોડાને મારી નાખવામાં આવે તો તે દુઃખથી જલદી છૂટી શકે. આવું બીજાં પ્રાણીઓ માટે પણ વિચારાય છે.

આમ, પોતાના હત્યાના વિચારમાં દયાનો ભાવ રહેલો છે એમ તેઓ માને છે. આ પ્રકારની વિચારણા પ્રાણીઓ ઉપરાંત હવે કષ્ટથી પીડાતા, મૃત્યુને આરે આવેલા માણસો માટે પણ થાય છે. એવી રીતે દયાભાવથી બીજા માણસની હત્યા કરવામાં આવી હોય એવી ઘટના વર્તમાન કાળમાં ઉત્તરોત્તર વધુ બનવા લાગી છે. હવે તો બીજાના જીવનનો અંત લાવવા માટે એવાં ઔષધો અને સાધનો શોધાયાં છે કે બીજાનું મૃત્યુ નિષ્કામવવામાં પણ તેને કંઈ દર્દ કરવામાં આવતું નથી.

‘સંસારમોચક’ વાદીઓની એક દલીલ એવી છે કે મોક્ષગતિ પામતાં સુધીમાં દરેક જીવના ભવ નિશ્ચિત જ હોય છે. એમાં એક ભવનો પણ વધારો કે ઘટાડો થઈ શકતો નથી. તો પછી દર્દથી રીબાતા જીવના જીવનનો જલદી અંત આણવામાં તો એમને દુઃખમાંથી છોડાવવાનું શુભ કાર્ય થાય છે. પરંતુ આ વિચારણા પણ ભ્રમ ભરેલી છે. સિદ્ધાંતના કે તત્ત્વના અજ્ઞાણ માણસો જ આવી દલીલ કરે. દરેક જીવે કરેલાં અશુભ અશાતાવેદનીય કર્મ તો આ જન્મમાં કે અન્ય જન્મમાં અવશ્ય ભોગવવાં જ પડવાનાં. એટલે દુઃખી જીવોનું મૃત્યુ આણવામાં અને એ રીતે તેમને સંસારનાં દુઃખમાંથી છોડાવવામાં તાત્ત્વિક રીતે કોઈ દયા રહેલી હોતી નથી. વસ્તુતઃ મોહગર્ભિત વૈરાગ્યવાળાઓ સિદ્ધાન્તનો ખોટો આશ્રય લઈ આવી ભૂલથાપ ખાતા હોય છે.

[૧૪૯] અમીષાં પ્રશમોઽપ્યુચ્ચૈર્દોષપોષાય કેવલમ્ ।

અન્તર્નિલીનવિષમ-જ્વરાનુદ્ભવસંનિભઃ ॥૧૧॥

અનુવાદ : તેઓનો પ્રશમ પણ શરીરમાં અંદર રહેલા વિષમ જ્વરના અનુભવની જેમ દોષના પોષણ અર્થે જ થાય છે.

વિશેષાર્થ : આવા મોહગર્ભિત વૈરાગ્યવાળા માણસોના જીવનમાં કેટલીક વાર પ્રશમ કે ઉપશમ વગેરે ભાવો અને ગુણો જોવા મળે, પરંતુ તેમનામાં મિથ્યાત્વ રહેલું હોવાથી તેમનો એ પ્રશમ ગુણ વસ્તુતઃ તેમના દોષોની વૃદ્ધિ કરનારો બને છે. મિથ્યાત્વસહિતના પ્રશમ ગુણમાં અને મિથ્યાત્વરહિતના પ્રશમ ગુણમાં ઘણો ફરક છે. જેમ હાડકામાં પેસી ગયેલા જ્વરવાળાનું શરીર બહારથી સારું લાગે, પણ એ જ્વર ક્યારે વધી જશે તે કહી શકાય નહિ. તેવું જ આવા મિથ્યાત્વીઓના ભ્રામક પ્રશમરસ વિશે કહેવાય.

હવે પછીના ચાર શ્લોકમાં ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય ધરાવનાર વ્યક્તિનાં કેટલાંક મહત્ત્વનાં લક્ષણો દર્શાવે છે.

[૧૫૦] કુશાસ્ત્રાર્થેષુ દક્ષત્વં શાસ્ત્રાર્થેષુ વિપર્યયઃ ।

સ્વચ્છંદતા કુતર્કશ્ચ ગુણવત્સંસ્તવોજ્ઞનમ્ ॥૧૨॥

અનુવાદ : કુશાસ્ત્રના અર્થમાં પ્રવીણ, શાસ્ત્રના અર્થમાં વિપર્યય, સ્વચ્છંદતા, કુતર્ક, ગુણવાનની સંગતિનો ત્યાગ —

[૧૫૧] આત્મોત્કર્ષઃ પરદ્રોહઃ કલહો દંભજીવનમ્ ।

આશ્રવાચ્છાદનં શક્ત્યુલ્લંઘનેન ક્રિયાદરઃ ॥૧૩॥

અનુવાદ : પોતાની મોટાઈ બતાવવી, બીજાનો દ્રોહ કરવો, કલહ, દંભી જીવન, આશ્રવ(પાપ)નું આચ્છાદન, શક્તિ ઉલ્લંઘીને ક્રિયાનો આદર કરવો—

[૧૫૨] ગુણાનુરાગવૈધુર્યમુપકારસ્ય વિસ્મૃતિઃ ।

અનુબંધાદ્યચિન્તા ચ પ્રણિધાનસ્ય વિચ્યુતિઃ ॥૧૪॥

અનુવાદ : ગુણાનુરાગનો અભાવ, ઉપકારની વિસ્મૃતિ, તીવ્ર કર્મબંધની ચિંતા ન કરવી, ચિન્તાની એકાગ્રતા ન હોવી—

[૧૫૩] શ્રદ્ધામૃદુત્વમૌદ્ધત્યમધૈર્યમવિવેકિતા ।

વૈરાગ્યસ્ય દ્વિતીયસ્ય સ્મૃતેયં લક્ષણાવલી ॥૧૫॥

અનુવાદ : શ્રદ્ધામાં મૂઢુતા, ઉદ્ધતતા, અધૈર્ય, અવિવેકીપણું — એ બીજા (મોહગર્ભિત) વૈરાગ્યનાં લક્ષણો કહેલાં છે.

વિશેષાર્થ : બીજા પ્રકારનો વૈરાગ્ય એટલે કે મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય. તે ધારણ કરનારા જીવોમાં વૈરાગ્યનો અંશ હોય છે, પણ એ એટલી ઊંચી કોટિનો નથી હોતો. એવા જીવોના અંતરમાં તો મિથ્યાત્વ જ પહેલું હોય છે. એવા જીવોનાં લક્ષણો કેવાં કેવાં હોય છે ? ઉપાધ્યાયજી મહારાજે અહીં આ ચાર શ્લોકમાં સંક્ષેપમાં એવાં કેટલાંક સ્પષ્ટ લક્ષણો દર્શાવ્યાં છે કે જેથી મોહગર્ભિત વૈરાગ્યવાળી મિથ્યાત્વી વ્યક્તિને ઓળખવાનું સરળ બને.

૧. કુશાસ્ત્રના અર્થ કરવામાં દક્ષત્વ — મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય ધરાવનાર વ્યક્તિમાં એક બાજુ જેમ અજ્ઞાન હોય છે, મિથ્યાત્વનાં લક્ષણો હોય છે અને શ્રદ્ધાનું પ્રમાણ ઓછું કે નહિવત્ હોય છે, તો બીજી બાજુ તેમનામાં કુશાસ્ત્રના અર્થ કરવાની હોંશિયારી હોય છે.

૨. સત્ શાસ્ત્રોના અર્થ કરવામાં વિપરીતપણું — પોતાના દુરાચરણના સમર્થન માટે શાસ્ત્રોના વિપરીત અર્થ કરવા.

૩. સ્વચ્છંદતા — સદ્ગુરુ કે વડીલોની આજ્ઞામાં રહેવું ગમે નહિ. તેઓની આજ્ઞા ઉઠાપવામાં આવે. પોતાની મરજી મુજબ વર્તવાનું જ ગમે.

૪. કુતર્ક — માણસની બુદ્ધિ એટલી ફળદ્રુપ છે કે તે ખોટા તર્ક કરીને સાચી વસ્તુને ખોટી અને ખોટી વસ્તુને સાચી બતાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ક્યારેક પોતાનો અહંકાર ધવાય છે ત્યારે તે જાણી જોઈને અવળા અર્થ કરવા લાગે છે.

૫. ગુણવાળાની સંગતિનો ત્યાગ — ગુણીજનો એટલે કે સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર ધરાવનાર વ્યક્તિઓ પાસે જઈ તેમની સોબતમાં રહેવાનું ગમે નહિ. રહેવાનો એવો પ્રસંગ આવે તો ત્યાંથી નીકળી જવાનું મન થાય.

૬. આત્મોત્કર્ષ — આત્મશ્લાઘા એટલે કે પોતાના ગુણોની પ્રશંસા કરવી અને તે માટે અભિમાન ધરાવવું.

૭. પરદ્રોહ — ઉપકારીના ઉપકારનું વિસ્મરણ કરવું. એટલું જ નહિ કૃતઘ્ન થઈને તેઓને તન, મન, ધનથી નુકસાન પહોંચાડવું કે તેઓની અપકીર્તિ કરવી.

૮. કલહ — વાદવિવાદ કરવા, ઝઘડા અને કલેશ-કંકાસ કરવા અને કરાવવા. સમતા ન રાખવી, સમજદારી ન બતાવવી અને સમાધાનની વૃત્તિ ન દાખવવી.

૯. દાંભિક જીવન — મનમાં એક અને વચનમાં કે વર્તનમાં બીજી વાત હોય. ખોટી વાત માટે ગર્વ લેવો.

૧૦. આશ્રવનું આચ્છાદન કરનાર — વ્રતભંગ થાય કે પાપાયરણ થાય તો તેનો બચાવ કરવો. પોતાની વાત છુપાવવી. તે માટે પ્રાયશ્ચિત કે આલોચનાનો ભાવ ન રાખવો.

૧૧. શક્તિ કરતાં વધુ ક્રિયા કરનાર — દેખાદેખીથી કે અભિમાનથી પોતાની શક્તિ કરતાં વધુ તપશ્ચર્યા કે અન્ય પ્રકારની ધર્મક્રિયા કરનાર.

૧૨. ગુણાનુરાગથી રહિત — ગુણીજનો પ્રત્યે રુચિ કે આદર ન થાય; ગુણીજનો પ્રત્યે દ્વેષ કે મત્સરનો ભાવ થાય; ગુણની વાત આવે તો હૃદય હર્ષવિભોર ન થાય.

૧૩. ઉપકારીનો ઉપકાર ભૂલી જનારા — કૃતઘ્ન માણસો ગરજ પડે ત્યારે બીજાની મદદ લે, પણ બદલો વાળવાનો વખત આવે ત્યારે છટકી જાય.

૧૪. તીવ્ર અશુભ કર્મ કરતી વખતે વિચાર ન કરવો — ક્રોધાદિ કષાયોને શાંત ન કરવા; તે માટે પશ્ચાત્તાપ ન કરવો; ભારે પાપાયરણ કરતી વખતે તેનો ઉદય થાય ત્યારે આ ભવમાં કે પરભવમાં ભોગવવાં પડતાં દુઃખોનો, કર્મના દારુણ વિપાકનો વિચાર ન કરવો.

૧૫. ચિત્તની એકાગ્રતા ગુમાવનાર — જે કંઈ કાર્ય કરે તેમાં ચિત્તનો બરાબર ઉપયોગ ન રહેવો; ભાતભાતના શુભાશુભ વિચારના તરંગ ચિત્તમાં સતત વહેતા રહેવા.

૧૬. શ્રદ્ધા વિશે અનિશ્ચિતતા — ઘડીકમાં શ્રદ્ધા અને ઘડીકમાં અશ્રદ્ધા એવી ચંચલ સ્થિતિ. શ્રદ્ધાનાં મૂળ જેટલાં દૃઢ થવાં જોઈએ તેટલાં થાય નહિ. જીવનમાં કોઈ ઘટના બનતાં કે નિમિત્ત મળતાં ધર્મમાંથી શ્રદ્ધા ડગી જાય કે નાસ્તિકતા આવી જાય.

૧૭. ઉદ્વતતા — સાચી વાત ન માનનાર, આદર આપવા યોગ્ય વ્યક્તિઓને આદર ન આપનાર, સાચી શિખામણનો અસ્વીકાર કરનાર, નાની મોટી વાતમાં સાચા કે ખોટા જવાબ રોષપૂર્વક આપનાર.

૧૮. અધૈર્ય — કસોટીના પ્રસંગે સ્વસ્થતા ગુમાવનાર; દુઃખ કે વિપત્તિ આવી પડે ત્યારે ભાંગી પડે; સહિષ્ણુતાનો અભાવ હોય; હિંમત હારી જાય; સ્થિરતા ન રહેવી.

૧૯. અવિવેકીપણું — જ્યારે રાગદ્વેષ તીવ્ર બને છે ત્યારે માણસ યોગ્યાયોગ્યતા સમજવાની શક્તિ ગુમાવી બેસે છે અથવા તેવી સમજ હોય તો પણ તે વિપરીત રીતે વર્તે છે.

[૧૫૪] જ્ઞાનગર્ભં તુ વૈરાગ્યં સમ્યક્તત્ત્વપરિચ્છિદઃ ।

સ્યાદ્વાદિનઃ શિવોપાય - સ્પર્શિનસ્તત્ત્વદર્શિનઃ ॥૧૬॥

અનુવાદ : સમ્યક્ તત્ત્વને જાણનાર, સ્યાદ્વાદને સમજનાર, મોક્ષના ઉપાયને સ્પર્શનાર એવા તત્ત્વદર્શી પુરુષનો વૈરાગ્ય તે જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય કહેવાય છે.

વિશેષાર્થ : જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય એટલે જે વૈરાગ્યના મૂળમાં જ્ઞાન રહેલું છે તે. જે વૈરાગ્યની ઉત્પત્તિ જ્ઞાનમાંથી થાય છે અને જે વૈરાગ્યનું પોષણ-વર્ધન જ્ઞાનથી થાય છે તે વૈરાગ્ય વધુ દૃઢમૂલ બને છે. ક્ષણિક કારણોથી ઉત્પન્ન થતો વૈરાગ્ય પણ ક્ષણિક જ રહે છે. એવા વૈરાગ્યને ચાલ્યા જતાં વાર લાગતી જ નથી. ધનનો નાશ, સ્વજનનો વિયોગ કે સગાંસંબંધીઓ સાથે કલહ અને અણબનાવ, મિત્રનો દ્રોહ, કોઈકનાં અપમાનજનક માર્મિક વચનો વગેરેના આઘાતને કારણે આવેલા આવેગને પરિણામે ખાવુંપીવું ન ગમે, ઘર છોડીને ભાગી જવાનું કે આપઘાત કરવાનું મન થાય ત્યારે માણસને સંસાર પ્રત્યે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. એવા વૈરાગ્ય માટેના સંજોગો પલટાતાં વાર પણ નથી લાગતી. સંજોગો પલટાતાં એવો વૈરાગ્ય ચાલ્યો જાય છે.

સંસારની અને પોતાના દેહની ક્ષણિકતા સમજાય, આત્માની અમરતા પ્રતીત થાય, તત્ત્વની દૃષ્ટિ ખીલે અને એ પછી સંસાર પ્રત્યે નિર્વેદનો ભાવ આવતાં જો વૈરાગ્ય પ્રગટ થાય તો એવો વૈરાગ્ય ક્ષણિક નથી હોતો. આવા જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યનાં જે જુદાં જુદાં લક્ષણો છે તેમાંથી કેટલાંક લક્ષણો આ શ્લોકમાં બતાવવામાં આવ્યાં છે. જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યવાન વ્યક્તિ જીવ-અજીવ આદિ ષડ્દ્રવ્યને અને નવ તત્ત્વને યથાર્થપણે જાણનાર હોય છે. તે સ્યાદ્વાદના સિદ્ધાંતને બરાબર સમજનાર અને જીવનમાં ઉતારનાર હોય છે. તે દરેક પદાર્થ કે પરિસ્થિતિને ભિન્ન ભિન્ન નયથી સમજવાની શક્તિ ધરાવનારા હોય છે અને મોક્ષ શું છે અને તેનો ઉપાય શો છે એ વિશે તેને પૂરી શ્રદ્ધા હોય છે. આવી રીતે તત્ત્વદર્શનનો આવિર્ભાવ જેના હૈયામાં થયો હોય, એવી વ્યક્તિ ભૌતિક રીતે સુખી હોય કે તેવી અનુકૂળતા ધરાવતી હોય તો પણ તેમાં તેને રસરુચિ રહે નહિ. તેનામાં સહજ રીતે પ્રગટેલો વૈરાગ્ય પાકો હોય છે. વિપરીત સંજોગોમાં પણ તેનો વૈરાગ્ય ચાલ્યો નથી જતો. આવો વૈરાગ્ય તે જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય કહેવાય છે. વૈરાગ્યના પ્રકારોમાં તે સર્વોત્તમ પ્રકારનો ગણાય છે.

[૧૫૫] મીમાંસા માંસલા યસ્ય સ્વપરાગમગોચરા ।

બુદ્ધિઃ સ્યાત્તસ્ય વૈરાગ્યં જ્ઞાનગર્ભમુદંચતિ ॥૧૭॥

અનુવાદ : જેમની તત્ત્વમીમાંસા પ્રૌઢ હોય અને જેમની બુદ્ધિ સ્વ-પરનાં આગમોને અવગાહતી હોય, તેને જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય જાગે છે.

વિશેષાર્થ : જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યનાં બીજાં બે લક્ષણો દર્શાવતાં ઉપાધ્યાયજી મહારાજ અહીં કહે છે કે એવા વૈરાગ્યવાન મહાત્માઓની તત્ત્વમીમાંસા પ્રૌઢ હોય છે. તે ત્રુટિરહિત હોય છે. સ્વાધ્યાય, ચિંતન, મનન, ચર્ચાવિચારણા ઇત્યાદિ દ્વારા તેમની તત્ત્વમીમાંસા ઉત્તરોત્તર વધુ પુષ્ટ થતી જાય છે. તદુપરાંત તેમની બુદ્ધિ આગમગોચર હોય છે. ગોચર એટલે ગાયને ચરવાની, હરવાફરવાની, આનંદપૂર્વક યથેચ્છ વિહાર કરવાની જગ્યા. જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યવાળા મહાત્માઓની બુદ્ધિ આગમો અને સિદ્ધાન્તશાસ્ત્રો ઉપરાંત કપિલાદિ અન્ય દાર્શનિકોનાં શાસ્ત્રોમાં લીલાપૂર્વક અનાયાસ ફરી વળતી હોય છે. તેમાંથી યથાર્થ તત્ત્વને તે ગ્રહણ કરી લેતી હોય છે.

[૧૫૬] ન સ્વાન્યશાસ્ત્રવ્યાપારે પ્રાધાન્યં યસ્ય કર્મણિ ।

નાસૌ નિશ્ચયસંશુદ્ધં સારં પ્રાપ્નોતિ કર્મણઃ ॥૧૮॥

અનુવાદ : જેઓને પોતાના અને અન્યના શાસ્ત્રના વ્યાપારમાં પ્રાધાન્ય ન હોય અને ક્રિયામાં જ પ્રાધાન્ય હોય, તેઓ નિશ્ચયથી શુદ્ધ એવા કર્મના શુભ ફળને પામતા નથી.

વિશેષાર્થ : જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યમાં વૈરાગ્યની સાથે જ્ઞાન પણ એટલું જ મહત્ત્વનું છે. જેઓએ (અને ખાસ કરીને મુનિઓએ) પોતાના મતનાં શાસ્ત્રો અને અન્ય મતનાં શાસ્ત્રોનો વ્યવસ્થિત ઊંડો અભ્યાસ કર્યો ન હોય તેઓ ક્રિયાઓ ગમે તેટલી કરે તો પણ તે ક્રિયાઓના નિશ્ચયશુદ્ધ સારને પામી શકતા નથી. કેટલાક ચારિત્રધર મહાત્માઓ ચારિત્રનું પાલન સારી રીતે કરતા હોય છે. પરંતુ જો તેઓ પાસે શાસ્ત્રોના અધ્યયન કે અવગાહનરૂપ દષ્ટિ ન હોય તો પોતે જે ક્રિયાઓ કે અનુષ્ઠાનો કરે છે અને કરાવે છે તેનું તાત્વિક રહસ્ય પામી શકતા નથી. એ માટે માત્ર પોતાના જ મતનાં શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરવું પૂરતું નથી. જ્યાં સુધી અન્ય મતનાં શાસ્ત્રોનું અધ્યયન ન કર્યું હોય ત્યાં સુધી દષ્ટિની વિશાળતા કે પરિપૂર્ણતા આવતી નથી. અન્ય મતનાં શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરીને એનાથી ખોટી રીતે દોરવાઈ જવાનું નથી અથવા ખોટી રીતે દોરવાઈ જવાશે એવો ભય રાખવાનો નથી. પરંતુ એથી તત્ત્વને યથાર્થ સ્વરૂપે પામી શકાય છે અને નિશ્ચયદષ્ટિ શુદ્ધ બને છે એ ખ્યાલમાં રાખવું જરૂરી છે.

[૧૫૭] સમ્યક્ત્વમૌનયોઃ સૂત્રે ગતપ્રત્યાગતે યતઃ ।

નિયમો દર્શિતસ્તસ્માત્ સારં સમ્યક્ત્વમેવ હિ ॥૧૯॥

અનુવાદ : સૂત્રમાં સમ્યક્ત્વ-મૌનનો પરસ્પર સંબંધ (ગતપ્રત્યાગત) દર્શાવ્યો છે. એટલે આ નિયમથી નિશ્ચિત થાય છે કે સમ્યક્ત્વ જ સારભૂત છે.

વિશેષાર્થ : આચારાંગ સૂત્ર (૫-૩-૧૫૫ સૂત્ર)માં સમ્યક્ત્વ અને મૌનનો એટલે કે મુનિપણાનો પરસ્પર સંબંધ નીચે પ્રમાણે બતાવવામાં આવ્યો છે :

જં સમ્મં તં પાસહ, તં મોણં તિ પાસહ ।

જં મોણં તિ પાસહ, તં સમ્મં તિ પાસહ ॥

મૌન એટલે મુનિપણું. આ સંબંધને ગતપ્રત્યાગત પ્રકારનો કહ્યો છે, એટલે કે જ્યાં સમ્યક્ત્વ હોય ત્યાં મુનિપણું હોય અને જ્યાં મુનિપણું હોય ત્યાં સમ્યક્ત્વ હોય.

આ સમ્યક્ત્વ અને મુનિપણું બંને નિશ્ચયનયથી સમજવાનાં છે. ચારિત્રનો સાર સમ્યક્ત્વ છે એમ અહીં કહ્યું છે. એવું સમ્યક્ત્વ સ્વ તથા અન્ય શાસ્ત્રના અવગાહન વિના આવી ન શકે.

[૧૫૮] અનાશ્રવફલં જ્ઞાનમવ્યુત્થાનમનાશ્રવઃ ।

સમ્યક્ત્વં તદભિવ્યક્તિરિત્યેકત્વવિનિશ્ચયઃ ॥૨૦॥

અનુવાદ : જ્ઞાનનું ફળ અનાશ્રવ છે અને અનાશ્રવનું ફળ તે અવ્યુત્થાન (વિષયોનો ત્યાગ) છે. એટલે તેની (ચારિત્રની) અભિવ્યક્તિ એ જ સમ્યક્ત્વ છે. આમ, તેના (જ્ઞાન અને ચારિત્રના) એકત્વનો નિશ્ચય છે.

વિશેષાર્થ : સમ્યક્જ્ઞાનનું ફળ અનાશ્રવ એટલે કે આશ્રવરહિતપણું છે. આશ્રવ એટલે કર્મ બાંધવાનાં દ્વાર. આશ્રવ એટલે કર્મ બાંધવાની પ્રવૃત્તિ. જ્યાં આશ્રવ હોય ત્યાં સમ્યક્જ્ઞાન કેવી રીતે સંભવી શકે? અનાશ્રવ એટલે ચારિત્ર. ચારિત્રની અભિવ્યક્તિ એટલે સમ્યક્ત્વ. આમ તર્કબદ્ધ રીતે વિચારીએ તો સમજાશે કે જ્યાં સમ્યક્જ્ઞાન છે ત્યાં અનાશ્રવ છે અર્થાત્ ચારિત્ર છે અને જ્યાં ચારિત્ર છે ત્યાં સમ્યક્જ્ઞાન છે. એટલે જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યમાં સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રનું એકત્વ સધાય છે.

[૧૫૯] બહિર્નિવૃત્તિમાત્રં સ્યાચ્ચારિત્રાદ્ વ્યાવહારિકાત્ ।

અંતઃપ્રવૃત્તિસારં તુ સમ્યક્ પ્રજ્ઞાનમેવ હિ ॥૨૧॥

અનુવાદ : વ્યાવહારિક ચારિત્રથી માત્ર બાહ્ય પદાર્થોની નિવૃત્તિ થાય છે. અંતઃપ્રવૃત્તિના સારરૂપ તો સમ્યક્જ્ઞાન જ છે.

વિશેષાર્થ : ચારિત્ર અને સમ્યક્ત્વ એ બંનેની સહોપસ્થિતિ ક્યારે અને કેવી રીતે હોય તે સમજવા માટે બંનેના પ્રકારોને પહેલાં સમજવા જોઈએ. ચારિત્રના બે પ્રકાર છે : વ્યવહાર ચારિત્ર અને નિશ્ચય ચારિત્ર. સમ્યક્ત્વના બે પ્રકાર છે : વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ અને નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ. માત્ર ધન, કંચન, કામિની, ધરબાર વગેરેનો ત્યાગ કરી બાહ્ય દૃષ્ટિએ ચારિત્ર લીધું હોય તો એ માત્ર વ્યવહાર ચારિત્ર છે. તેમાં આંતરિક પરિણામ હોતું નથી. ત્યાં દેવ, ગુરુ અને ધર્મ પ્રત્યેની શ્રદ્ધારૂપ વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ પણ કદાચ હોય, પણ આત્મરમણતા કે આત્મજ્ઞાનરૂપ નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ ન હોય.

[૧૬૦] એકાન્તેન હિ ષટ્કાયશ્રદ્ધાનેઽપિ ન શુદ્ધતા ।

સંપૂર્ણપર્યયાલાભાદ્ યન્ન યાથાત્મ્યનિશ્ચયઃ ॥૨૨॥

અનુવાદ : છ-કાય જીવોનું એકાન્તે શ્રદ્ધાન કરવા છતાં સમ્યક્ત્વની શુદ્ધતા થતી નથી, કારણ કે સંપૂર્ણ પર્યાયોનો લાભ ન થવાથી યથાર્થપણાનો નિશ્ચય થતો નથી.

વિશેષાર્થ : વ્યવહાર ચારિત્ર ધારણ કરનાર છકાય જીવોની રક્ષા કરવામાં ઉદમશીલ હોય છે. તેમ કરવું તે યોગ્ય અને અનિવાર્ય છે. છકાય જીવોની રક્ષા માટેનું શ્રદ્ધાન એ તો આરંભનું પગથિયું છે. પરંતુ કેટલાક ત્યાં જ અટકી જતા હોય છે. એ વાતને તેઓ એકાન્તે પકડી રાખે છે. પરંતુ દ્રવ્યાર્થિક

અને પર્યાયાર્થિક એમ સર્વ નયનો લાભ લઈને તત્ત્વને પામવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. 'ષડજીવનિકાય' એ સમાસયુક્ત શબ્દમાંથી પણ 'છ', 'જીવ', 'નિકાય' એ ત્રણમાંથી ફક્ત કોઈ પણ એકને જ પકડીને એક જ નયથી ગ્રહણ કરવા જતાં અર્થની વિસંગતિ આવશે. પદાર્થ સર્વ પર્યાયમય અથવા અનન્ત પર્યાયમય છે. એવું શ્રદ્ધાન ન હોય ત્યાં સમ્યક્ત્વ શુદ્ધ નથી હોતું.

જ્યાં જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય પ્રગટ થાય છે ત્યાં બાહ્ય પદાર્થોનો ત્યાગ તો આવે જ છે, પરંતુ એની સાથે તે પદાર્થો માટેની આસક્તિ પણ ચાલી જાય છે. મનથી પણ તે પદાર્થો માટેની ઈચ્છા કે વાસના ત્યાં રહેતી નથી. આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાન પણ ત્યાં ચાલ્યાં જાય છે. જ્યાં આત્મરમણતા આવે છે ત્યાં પરદ્રવ્ય કે પરભાવમાં ચિત્ત ખેંચાતું નથી. પછી તો એવી ઉચ્ચ દશા થાય છે કે ચિત્તને ત્યાંથી વાળવાનો પ્રયાસ કરવાપણું પણ રહેતું નથી. સહજપણે જ એ સ્થિતિ પ્રવર્તે છે.

આમ, અંતઃપ્રવૃત્તિના સાર રૂપ જે સમ્યક્ત્વ છે એ જ સમ્યક્જ્ઞાન છે અને એ જ સમ્યક્ચારિત્ર છે. (આ શ્લોકના અનુસંધાનમાં પર્યાયો વિશે વિશેષ વિચારણા હવે પછીના શ્લોકોમાં કરવામાં આવી છે.)

[૧૬૧] યાવન્તઃ પર્યાયા વાચાં યાવન્તશ્ચાર્થપર્યાયાઃ ।

સામ્પ્રતાનાગતાતીતાસ્તાવદ્દ્રવ્યં કિલૈકકમ્ ॥૨૩॥

અનુવાદ : વચનના વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્યના જેટલા પર્યાયો છે તથા અર્થના વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્યના જેટલા પર્યાયો છે, તે સર્વ મળીને એક દ્રવ્ય જાણવું.

વિશેષાર્થ : જગતમાં કોઈપણ એક દ્રવ્ય અનન્ત પર્યાયમય છે. પ્રત્યેક દ્રવ્યના વચન પર્યાયો ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય કાળની અપેક્ષાએ અનન્ત છે. તેવી જ રીતે પ્રત્યેક દ્રવ્યના અર્થપર્યાયો પણ ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય કાળની અપેક્ષાએ અનન્ત છે. દ્રવ્ય એક હોય પણ ભિન્ન ભિન્ન નયની દૃષ્ટિએ, વચન પર્યાયની દૃષ્ટિએ અને અર્થપર્યાયની દૃષ્ટિએ, ભિન્ન ભિન્ન રીતે ઘટાવી શકાય છે. એમાં અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વની દૃષ્ટિએ તથા ત્રણે કાળની દૃષ્ટિએ ઘટાવવા જતાં એક જ દ્રવ્યના અનન્ત પર્યાયો છે એવી પ્રતીતિ થશે.

[૧૬૨] સ્યાત્સર્વમયમિત્યેવં યુક્તં સ્વપરપર્યાયૈઃ ।

અનુવૃત્તિકૃતં સ્વત્વં પરત્વં વ્યતિરેકજમ્ ॥૨૪॥

અનુવાદ : એ જ પ્રમાણે એક જ દ્રવ્ય સ્વપર્યાય વડે અને પરપર્યાય વડે યુક્ત હોઈને સર્વ પર્યાયમય થાય છે. એમાં અનુવૃત્તિ વડે કરેલું તે 'સ્વત્વ' અને વ્યતિરેકથી ઉત્પન્ન થયેલું તે 'પરત્વ' જાણવું.

વિશેષાર્થ : પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં સર્વ સ્વપર્યાય હોય છે અને સર્વ પરપર્યાય પણ હોય છે. આથી તે દ્રવ્યમાં સર્વ સ્વ-પર-પર્યાય હોય છે. આ કેવી રીતે સંભવે ? એનો ઉત્તર એ છે કે અનુવૃત્તિથી સ્વપર્યાયો છે અને વ્યતિરેકથી પરપર્યાયો છે. ઉદાહરણથી આ સમજાશે. પ્રાચીન પરંપરાનાં ઘટ-પટનાં (ઘડો અને વજ્રનાં) ઉદાહરણ લઈએ. ઘટમાં ઘટત્વના સ્વપર્યાયો છે, કારણ કે ઘટમાં ઘટત્વની અનુવૃત્તિ છે, અર્થાત્

સાહચર્ય કે વિદ્યમાનતા છે. વળી એ જ ઘટમાં પટના પર્યાયો તે પરપર્યાયો છે. એ સર્વ પરપર્યાયો ઘટમાં વ્યતિરેકથી છે એટલે કે નાસ્તિત્વથી છે. આમ ઘટમાં સર્વ સ્વપર્યાય રહેલા છે અને સર્વ પરપર્યાય પણ રહેલા છે. એટલે ઘટમાં સર્વ સ્વ-પર-પર્યાયો રહેલા છે. પટનું ઉદ્દારણ લઈએ તો પટમાં પટત્વના સર્વ સ્વપર્યાયો અનુવૃત્તિથી છે અને ઘટના સર્વ પરપર્યાયો વ્યતિરેકથી છે. એટલે પટમાં પણ સર્વ સ્વ-પર-પર્યાયો રહેલાં છે. આવી રીતે પ્રત્યેક વસ્તુ સર્વ પર્યાયમય છે.

[૧૬૩] યે નામ પરપર્યાયાઃ સ્વાસ્તિત્વાયોગતો મતાઃ ।

સ્વકીયા અપ્યમીત્યાગસ્વપર્યાય વિશેષણાત્ ॥૨૫॥

અનુવાદ : જે પરપર્યાય છે તે પોતાના અસ્તિત્વના અયોગથી છે. જો કે એ પરપર્યાય છે, પરંતુ ત્યાગરૂપ સ્વપર્યાયના વિશેષણથી છે.

વિશેષાર્થ : સ્વપર્યાય અને પરપર્યાયનો ભેદ સમજવા જેવો છે. ઘટ અને પટનું ઉદ્દારણ લઈએ તો ઘટના જે પર્યાયો છે તે સ્વ-અસ્તિત્વના સંબંધથી ઘટના સ્વપર્યાય છે અને પટના પર્યાયો અસ્તિત્વના અયોગ (અસંબંધ)થી ઘટ માટે પરપર્યાય છે. પરંતુ પટના પર્યાયો ઘટ માટે પરપર્યાય હોવા છતાં, એને ઘટના પર્યાય તરીકે પણ ગણવામાં આવે છે. હવે પ્રશ્ન થાય કે જે પર્યાયો ઘટના નથી તે પર્યાયો ઘટના છે એમ કેવી રીતે કહી શકાય ? એનો ઉત્તર એ છે કે ઘટ સિવાયના પટ વગેરે તમામ વસ્તુના પર્યાયો, ઘટના જે સ્વપર્યાય છે તેના ત્યાગ-વિશેષણવાળા પર્યાય બની જાય છે. જો નાસ્તિત્વ સંબંધ ન સ્વીકારીએ તો ઘટ અને પટ વચ્ચે કોઈ ભેદ રહેશે નહિ.

[૧૬૪] અતાદાત્મ્યે ઽપિ સંબંધવ્યહારોપયોગતઃ ।

તેષાં સ્વત્વં ધનસ્યેવ વ્યજ્યતે સૂક્ષ્મયા ધિયા ॥૨૬॥

અનુવાદ : તેનો (પરપર્યાયનો) તાદાત્મ્યભાવે સંબંધ નથી તો પણ વ્યવહારનયના ઉપયોગથી સંબંધ છે. જેમ ધનનો સંબંધ તેના સ્વામી સાથે હોય છે તેમ આ સ્વત્વ (સ્વપર્યાય) સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ વડે જણાય છે.

વિશેષાર્થ : એક દ્રવ્યના પર્યાયોનો અન્ય દ્રવ્યના પર્યાયો સાથે તાદાત્મ્યભાવે સંબંધ હોતો નથી. છતાં વ્યવહારમાં ઉપયોગીપણાને કારણે બે ભિન્ન દ્રવ્યો વચ્ચે સંબંધ બને છે, જેમ ધનનો સંબંધ એના સ્વામી સાથે હોય છે તેમ. ધનના પર્યાયો ભિન્ન છે અને એના સ્વામીના પર્યાયો પણ ભિન્ન છે, છતાં બંનેના પર્યાયો વચ્ચે સંબંધ છે. એટલે જ 'આ ધન ફલાણા ભાઈનું છે.' એમ કહીએ છીએ. આ તો તરત સમજી શકાય એવું ઉદ્દારણ છે. પરંતુ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી વિચારવામાં આવે તો જ્યાં અતાદાત્મ્ય હોય ત્યાં પણ સ્વપર્યાય અને પરપર્યાય વચ્ચે સંબંધ હોય છે. ઘટ અને પટનાં ઉદ્દારણો પ્રાચીન કાળથી શાસ્ત્રોમાં અપાતાં આવ્યાં છે. (એવાં બીજાં ઉદ્દારણો પણ લઈ શકાય.) ઘટના પર્યાયો ઘટમાં અસ્તિત્વ રૂપે રહ્યા છે, અને પટના પર્યાયો ઘટમાં નાસ્તિત્વરૂપો રહ્યા છે. 'આ ઘડો છે' એમ કહેવામાં આવે ત્યારે આ વસ્ત્ર નથી એમ પણ સૂચિત થાય છે. માત્ર પટ જ નહિ, અન્ય કોઈપણ દ્રવ્યના પર્યાયો ઘટમાં નથી. એ પરપર્યાયોનું નાસ્તિત્વ પણ વ્યવહારની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે. જો એમ ન હોય તો અનેક દ્રવ્યોની સેજભેજ થઈ જાય.

[૧૬૫] પર્યાયાઃ સ્યુર્મુનેર્જાનદષ્ટિચારિત્રગોચરાઃ ।

યથા ભિન્ના અપિ તથોપયોગાદ્વસ્તુનો હ્યમી ॥૨૭॥

અનુવાદ : મુનિને જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના દ્રવ્ય પર્યાયો જેમ ભિન્ન હોવા છતાં પણ હોય છે, તેમ ઉપયોગ વડે તે વસ્તુના પણ હોય છે.

વિશેષાર્થ : અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ, તાદાત્મ્ય અને અતાદાત્મ્ય, ભિન્નતા અને અભિન્નતા—એમ જુદી જુદી દષ્ટિએ પર્યાયોનું વિશ્લેષણ કરવાનું તાત્પર્ય તો એક જ છે કે પ્રત્યેક દ્રવ્ય સર્વ પર્યાયાત્મક છે. અહીં મુનિના પર્યાયોનો વિચાર કરીએ તો જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના તમામ દ્રવ્ય પર્યાયો મુનિથી ભિન્ન છે. છતાં સ્વકાર્યમાં, મુક્તિના લક્ષ્યને સિદ્ધ કરવા માટે ઉપયોગી હોવાથી તે પર્યાયો મુનિના જ કહેવાય છે. તેવી જ રીતે કોઈપણ વસ્તુના પરપર્યાયો એ વસ્તુથી ભિન્ન હોવા છતાં, વ્યવહારમાં ઉપયોગી હોવાથી તે વસ્તુના પોતાના પર્યાય પણ કહેવાય.

[૧૬૬] નો ચેદભાવસંબંધાન્વેષણે કા ગતિર્ભવેત્ ।

આધારપ્રતિયોગિત્વે દ્વિષ્ટે ન હિ પૃથગ્દ્વયોઃ ॥૨૮॥

અનુવાદ : જો એમ ન હોય તો અભાવના સંબંધનું અન્વેષણ કરવામાં શી ગતિ થાય ? માટે આધાર અને પ્રતિયોગી એ બંનેમાં તે રહે છે, પણ તે બંનેમાં પૃથક્ રહેતો નથી.

વિશેષાર્થ : પદાર્થોના સંબંધ ચાર પ્રકારના કહ્યા છે : સંયોગસંબંધ, સમવાયસંબંધ, સ્વરૂપસંબંધ અને તાદાત્મ્ય સંબંધ.

જ્ઞાન, ઈચ્છા, કૃતિ, દ્વેષ અને સંસ્કાર એ પાંચના સંબંધીને વિષય કહેવામાં આવે છે અને અભાવ, સંયોગ, આધારતા વગેરેના સંબંધીને પ્રતિયોગી કહેવામાં આવે છે.

ઘટનું ઉદાહરણ લઈએ તો ઘટમાં જેમ ઘટત્વ છે તેમ પટાભાવ વગેરે અભાવો પણ છે. આ અભાવો તે ઘટના જ પર્યાયો છે. અભાવ દ્વિષ્ટ છે એટલે કે બે ઠેકાણે રહે છે — આધારમાં અને પ્રતિયોગીમાં, પણ તે બંનેમાં પૃથક્ એટલે જુદો રહેતો નથી.

ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે આ શ્લોકોમાં ન્યાયશાસ્ત્રના કેટલાક પારિભાષિક શબ્દો પ્રયોજ્યા છે. તર્કબદ્ધ, સુસંગત પદ્ધતિથી સમજવા માટે આ પારિભાષિક શબ્દોના અર્થ બરાબર સમજવા જરૂરી છે. ન્યાયશાસ્ત્રના અભ્યાસીને એની યથાર્થતા સમજાતાં વિશેષ આનંદનો અનુભવ થશે.

[૧૬૭] સ્વાન્યપર્યાયસંશ્લેષાત્ સૂત્રેઽપ્યેવં નિર્દર્શિતમ્ ।

સર્વમેકં વિદન્વેદ સર્વ જાનંસ્તથૈકકમ્ ॥૨૯॥

અનુવાદ : આમ સ્વપર્યાય અને પરપર્યાય સંબંધ(સંશ્લેષ)થી સૂત્રમાં પણ એ પ્રમાણે જણાવ્યું છે કે જે એકને જાણે છે તે સર્વને જાણે છે અને જે સર્વને જાણે છે તે એકને જાણે છે.

વિશેષાર્થ : અહીં આચારાંગસૂત્રનો આધાર આપવામાં આવ્યો છે. આચારાંગસૂત્રમાં કહ્યું છે : જે એકને

જાણઈ તે સર્વ જાણઈ । જે સર્વ જાણઈ તે એક જાણઈ । જે એકને જાણે છે તે સર્વને જાણે છે અને જે સર્વને જાણે છે તે એકને જાણે છે.

જે આત્મા કોઈપણ એક વસ્તુના સર્વ સ્વપર્યાયને અને સર્વ પરપર્યાયને જાણે તે સર્વ વસ્તુના સર્વ સ્વપર્યાયને અને સર્વ પરપર્યાયને જાણે, એમ યુક્તિથી સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે સર્વ વસ્તુના સર્વ સ્વપર્યાય અને સર્વ પરપર્યાય જાણ્યા વિના એક વસ્તુના સર્વ સ્વ-પરપર્યાય જાણી ન શકાય. એટલે જ 'જે એકને જાણે છે તે સર્વને જાણે છે અને જે સર્વને જાણે છે તે એકને જાણે છે' એમ આચારાંગસૂત્રમાં કહ્યું છે.

[૧૬૮] આસત્તિપાટવાભ્યાસ-સ્વકાર્યાદિભિરાશ્રયન્ ।

પર્યાયમેકમપ્યર્થ વેત્તિ ભાવાદ્ બુધોઽખિલમ્ ॥૩૦॥

અનુવાદ : આસત્તિ, પાટવ, અભ્યાસ, સ્વકાર્ય વગેરે દ્વારા પંડિત પુરુષ એક પર્યાયના એક અર્થને જાણે છે, પણ ભાવથી સર્વ અર્થને જાણે છે.

વિશેષાર્થ : પ્રત્યેક વસ્તુ સર્વ પર્યાયમય છે. પંડિત પુરુષ એટલે કે સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મા તેના કેટલા પર્યાયના કેટલા અર્થ જાણે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર દ્રવ્યથી અને ભાવથી એમ જુદો જુદો હોઈ શકે. દ્રવ્યથી તે એક પર્યાયના એક અર્થને અને ભાવથી સર્વ અર્થને જાણી શકે.

વસ્તુના એક પર્યાયના એક અર્થને જાણવાનાં જુદાં જુદાં કારણો હોઈ શકે, જેમકે આસત્તિ એટલે સંબંધ, પાટવ એટલે બુદ્ધિયાતુર્ય, અભ્યાસ એટલે વારંવાર કરેલા અવલોકનનો મહાવરો અને સ્વકાર્ય એટલે પોતાનું વિશિષ્ટ પ્રયોજન.

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ સ્થૂલ દષ્ટિથી પોતાની સન્મુખ રહેલા પદાર્થના એક પર્યાયના એક અર્થને જાણે છે, પણ ભાવથી તે સર્વ પર્યાયને જાણે છે. સમ્યગ્દષ્ટિ અને મિથ્યાદષ્ટિમાં ફરક એ છે કે સમ્યગ્દષ્ટિ ભાવથી સર્વ પર્યાયને જાણે છે અને મિથ્યાદષ્ટિ ભાવથી તે જાણતો નથી.

[૧૬૯] અન્તરા કેવલજ્ઞાનં પ્રતિવ્યક્તિર્ન ચદ્યપિ ।

ક્વાપિ ગ્રહણમેકાંશ દ્વારં ચાતિપ્રસક્તિમત્ ॥૩૧॥

અનુવાદ : કેવળજ્ઞાન વિના જો કે પ્રતિવ્યક્તિ થતી નથી. પ્રત્યેક વસ્તુમાં રહેલા સર્વપર્યાયોનું જ્ઞાન સંભવી શકતું નથી. તો પણ કોઈક વિષયમાં એકાંશ દ્વારવાળું જ્ઞાન થાય છે અને વળી તે અતિપ્રસક્તિ(અતિવ્યાપ્તિ)વાળું થાય છે.

વિશેષાર્થ : પ્રત્યેક પદાર્થમાં રહેલા ત્રણે કાળના સર્વ ક્રમબદ્ધ પર્યાયોનું જ્ઞાન એક ફક્ત કેવલી ભગવંતને જ હોઈ શકે. કેવળજ્ઞાનની એ વિશેષતા છે. કેવળજ્ઞાન સિવાય અનંતપર્યાયાત્મક જ્ઞાન સંભવી ન શકે. જો કે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોને, જિનાગમ ઉપર શ્રદ્ધા હોવાથી ઘણા પર્યાયોને ભાવથી જાણવારૂપી એકાંશના દ્વારવાળું જ્ઞાન થાય છે. અને તે પણ વળી અતિપ્રસક્તિવાળું એટલે અતિવ્યાપ્તિવાળું અર્થાત્ અચોક્કસ હોય છે.

[૧૭૦] અનેકાન્તાગમશ્રદ્ધા તથાઽપ્યસ્ખલિતા સદા ।

સમ્યગ્દશસ્તયૈવ સ્યાત્ સંપૂર્ણાર્થ વિવેચનમ્ ॥૩૨॥

અનુવાદ : તો પણ અનેકાન્તમય આગમોની શ્રદ્ધા સદા અસ્ખલિત હોવાથી સમ્યગ્દશિવાળા તે સંપૂર્ણ અર્થનું વિવેચન કરી શકે છે.

વિશેષાર્થ : પ્રત્યેક પદાર્થના અનંતપર્યાયાત્મક સ્વરૂપને કેવળી ભગવંતો જ જાણતા હોવાથી તેઓ જ તે વિશે કહી શકે. તેમ છતાં સમ્યગ્દશિ જ્ઞાની પણ તેના સર્વ અર્થનું વિવેચન કરી શકે, કારણ કે તેમને અનેકાન્તથી યુક્ત આગમોમાં અવિચલ, અસ્ખલિત, નિરંતર, શ્રદ્ધા હોય છે. એ શ્રદ્ધાને બળે જ તેઓ કેવલી ભગવંતોએ સાક્ષાત્ જોઈને કહેલા પદાર્થોનું નિરૂપણ કરી શકે છે.

[૧૭૧] આગમાર્થોપનયનાદ્ જ્ઞાનં પ્રાજ્ઞસ્ય સર્વગમ્ ।

કાર્યાદેર્વ્યવહારસ્તુ નિયતોલ્લેખશેખરઃ ॥૩૩॥

અનુવાદ : આગમના અર્થનો આશ્રય કરવાથી પ્રાજ્ઞ પુરુષને સર્વગામી જ્ઞાન પ્રવર્તે છે પરંતુ કાર્યાદિકનો જે વ્યવહાર છે તે નિયત કરેલા ઉલ્લેખના શેખરરૂપ (મુગટરૂપ અર્થાત્ મુખ્યરૂપ) છે.

વિશેષાર્થ : આ રીતે આગમના અર્થનો પૂર્ણ શ્રદ્ધા સાથે આશ્રય કરવાથી સમ્યગ્દશિ મહાત્માઓને જે જ્ઞાન થાય છે તે સર્વગત હોય છે. આ સર્વગામી જ્ઞાનને કારણે જ એવા મહાત્માઓને પદાર્થનો અનંત પર્યાયરૂપે બોધ થાય છે. એથી જ તેઓ કોઈ વિષયનો એકાન્તે આગ્રહ રાખતા નથી. તેમની સૂક્ષ્મ દષ્ટિ અલ્પ સમયમાં તેનું સર્વાંગીણ અવગાહન કરી લે છે અને યથાર્થ બોધ પામે છે.

આમ છતાં વ્યવહારનાં કર્યોમાં અથવા કાર્યો વગેરેના વ્યવહારમાં તેઓ તે કાળે નિયત ઉલ્લેખને શેખરરૂપ અર્થાત્ મુખ્યરૂપ બનાવે છે.

[૧૭૨] તદેકાન્તેન યઃ કશ્ચિદ્વિરક્તસ્યાપિ કુગ્રહઃ ।

શાસ્ત્રાર્થબાધનાત્સોઽયં જૈનાભાસસ્ય પાપકૃત્ ॥૩૪॥

અનુવાદ : એટલા માટે જે વિરક્ત આત્માનો કોઈ વિષયમાં એકાન્તનો કદાગ્રહ હોય તો તે શાસ્ત્રના અર્થનો બાધક હોવાથી જૈનાભાસ છે અને પાપકાર્યરૂપ છે.

વિશેષાર્થ : જેઓને જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય હોય છે તેઓને જ્ઞાન અને ક્રિયા, વ્યવહાર અને નિશ્ચય અથવા એવા કોઈ એક નયનો એકાન્તે કદાગ્રહ હોતો નથી. જો સામાન્ય મનુષ્યો પણ એકાન્તે હઠાગ્રહ રાખે તો તે તેમને શોભતો નથી, તો પછી વીતરાગ પ્રભુની વાણીમાં શ્રદ્ધાવાળા વિરક્ત જ્ઞાનીઓની તો વાત જ શી ? દરેક બાબતનો પરમાર્થથી પણ વિચાર કરવો જોઈએ અને કદાગ્રહ છોડી દેવો જોઈએ. વળી જો કોઈ પણ એક નયને જ પકડી રાખવામાં આવે તો તે શાસ્ત્રના અર્થનો બાધક થશે. એનો અર્થ એ થયો કે તે ઈરાદાપૂર્વક આડકતરી રીતે શાસ્ત્રની આશાતના કરે છે. એવું કરનારને સાચો જૈન કેમ કહેવાય ? તે તો જૈનનો માત્ર

આભાસ છે. વળી આવો કદાગ્રહ કરતો હોવાથી તે એક પ્રકારનું પાપાયરણ કરે છે એમ પણ કહી શકાય. સાચા વિરક્ત જ્ઞાનીઓ તેમ કરે નહિ.

[૧૭૩] ઉત્સર્ગે ચાડપવાદે વા વ્યવહારેઽથ નિશ્ચયે ।

જ્ઞાને કર્મણિ વાઽયં ચેન્ન તદા જ્ઞાનગર્ભતા ॥૩૫॥

અનુવાદ : ઉત્સર્ગ કે અપવાદના વિષયમાં, વ્યવહાર કે નિશ્ચયના વિષયમાં, જ્ઞાન કે ક્રિયાના વિષયમાં જો આ (કદાગ્રહ) હોય તો તે જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય ન કહેવાય.

વિશેષાર્થ : પદાર્થને સમજવા માટે વિશાળ અને ગહન દષ્ટિ જોઈએ. જેઓ પોતાના મતને કે વિચારને પકડી રાખે છે અને બીજાના મતમાં રહેલા સત્યાંશને ગ્રહણ કરવા ઈચ્છતા નથી, તેઓ પદાર્થના સાચા સ્વરૂપને પામી શકતા નથી. પોતાના સંપ્રદાય કે મત માટે વધુ પડતી સંકુચિત અને યુસ્ત દષ્ટિ જ્યારે આવી જાય છે ત્યારે માણસ આગ્રહી બની જાય છે. એનું મન મુક્ત હોતું નથી. કેટલીક વાર એનો આગ્રહ દુરાગ્રહ કે કદાગ્રહ નીવડવાનો સંભવ છે. જૈન દર્શનમાં વિવાદના મોટા વિષયો તે વ્યવહાર અને નિશ્ચયના, ઉત્સર્ગ અને અપવાદના તથા જ્ઞાન અને ક્રિયાના છે. કોણ સાચું અને કોણ ચડિયાતું એની વખતોવખત ચર્ચા થતી હોય છે. પરંતુ જેઓનો વૈરાગ્ય જ્ઞાનગર્ભિત હોય છે તેઓ એકાન્તે કોઈ વાતનો આગ્રહ રાખતા નથી.

[૧૭૪] સ્વાગમેઽન્યાગમાર્થાનાં શતસ્યેવ પરાર્ધકે ।

નાવતારબુધત્વં ચેન્ન તદા જ્ઞાનગર્ભતા ॥૩૬॥

અનુવાદ : જેમ પરાર્ધમાં સો સમાઈ જાય તેમ પોતાના આગમમાં અન્યના શાસ્ત્રોના અર્થોનો અવતાર કરવામાં (ઘટાવવામાં) જો પાંડિત્ય ન હોય તો તે જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય નથી.

વિશેષાર્થ : જેઓ પોતાના આગમોનો બરાબર અભ્યાસ કરે છે તેમનામાં અન્યનાં શાસ્ત્રોનો અર્થ કરવાની કુશળતા આપોઆપ આવી જાય છે. વળી જો તેમનામાં જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય હોય, તો અન્યનાં શાસ્ત્રોના સિદ્ધાન્તોને આગમોમાં નિરૂપાયેલાં તત્ત્વો સાથે ઘટાવવાની તેમની બુદ્ધિશક્તિ ખીલેલી હોવી જોઈએ. એટલે જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યવાળી વ્યક્તિઓની દષ્ટિ એટલી ઉદાર, ઉદાત્ત અને સમત્વવાળી હોવી જોઈએ કે અન્યના શાસ્ત્રોનું પણ તે અધ્યયન કરે અને તેમાં બતાવેલાં તત્ત્વો કે પદાર્થોનો આગમના સિદ્ધાન્તો સાથે કેવી રીતે મેળ બેસે છે તે પણ બતાવતાં તેમને આવડવું જોઈએ. અન્યનાં શાસ્ત્રોના કોઈ વિષયનું અધ્યયન ન કર્યું હોય તો પણ અનેકાન્તમય આગમો ઉપરની શ્રદ્ધા સદા અસ્ખલિત હોવાથી સમ્યગ્દષ્ટિ મહાત્માઓને તેના દ્વારા સર્વ પદાર્થોનું જ્ઞાન હોઈ શકે છે. એટલે તેમની પ્રતિભા એટલી વિકસિત હોય છે કે અન્યના કોઈ સિદ્ધાન્તની વાત આવે, તો તે જૈન દર્શનમાં કેવી રીતે ઘટાવી શકાય છે તેની કલા તેમને હસ્તગત હોય છે. જૈન દર્શનનું તત્ત્વચિંતન વિવિધ નયથી એટલું ઊંડાણવાળું છે કે દુનિયાના કોઈપણ પદાર્થની વાતનું તાત્પર્ય જૈન દર્શનના સિદ્ધાન્તો દ્વારા સમજાવી શકાય છે. અહીં દષ્ટાંત આપવામાં આવે છે કે જેમ પરાર્ધ રકમમાં (એકઠા ઉપર સત્તર મીંડાં જેટલી રકમમાં) સોની રકમનો સમાવેશ થઈ જાય છે તેમ જૈન દર્શનમાં અન્ય દર્શનોના સિદ્ધાન્તોનો સમાવેશ અર્થઘટન દ્વારા અવશ્ય થઈ શકે છે.

[૧૭૫] નયેષુ સ્વાર્થસત્યેષુ મોઘેષુ પરચાલને ।

માધ્યસ્થ્યં ચદિ નાયાતં ન તદા જ્ઞાનગર્ભતા ॥૩૭॥

અનુવાદ : પોતાનો અર્થ કરવામાં સાચા અને બીજાનો અર્થ કરવામાં નિષ્ફળ લાગે, એવા નયોમાં જો મધ્યસ્થપણું ન આવ્યું હોય તો તે જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય નથી.

વિશેષાર્થ : દરેક નય પોતાના દષ્ટિકોણથી પોતાના અર્થમાં રહેલા સત્યનું પ્રતિપાદન કરે છે અને બીજા નયનો વિચાર કરવામાં ખંડનવૃત્તિ ધરાવે છે. નૈગમાદિ નયો પોતાની વાતને સાબિત કરવાનો પ્રયાસ કરે છે અને તે બીજા નયને અસત્ય ઠરાવવા કોશિષ કરે છે. વસ્તુતઃ દરેક નયમાં સત્યનો અંશ રહેલો હોય છે અને બધા નયો પરસ્પરપૂરક અને સમન્વયકારી હોય છે કે બની શકે છે. નયનું ચક્ર આ રીતે ચાલતું હોય છે. જેમની દષ્ટિ સર્વગ્રાહી નથી થઈ હોતી તેમની આગળ જ્યારે નિશ્ચય નયથી વાત કરવામાં આવે, ત્યારે તેમને એ સત્ય જ માત્ર લાગે. પછી વ્યવહાર નયથી જો વાત કરવામાં આવે તો તે વખતે તે સત્ય લાગે. પરંતુ પરસ્પર વિરુદ્ધ એવા નયનો પણ સમન્વય કરવાની દષ્ટિ અને શક્તિ તો માધ્યસ્થભાવ ધરાવનાર ગીતાર્થ મહાત્માઓમાં હોય છે. જ્યાં ભિન્ન ભિન્ન નયો પ્રત્યે માધ્યસ્થભાવ નથી હોતો ત્યાં જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય ન હોઈ શકે.

[૧૭૬] આજ્ઞયાગમિકાર્થાનાં યૌક્તિકાનાં ચ યુક્તિઃ ।

ન સ્થાને યોજકત્વં ચેન્ન તદા જ્ઞાનગર્ભતા ॥૩૮॥

અનુવાદ : આગમ વડે ગ્રહાતા અર્થોને આજ્ઞા વડે અને યુક્તિ વડે ગ્રહણ કરાતા અર્થોને યુક્તિ વડે-એમ પોતપોતાના સ્થાને યોજકપણું ન હોય તો એ વૈરાગ્ય જ્ઞાનગર્ભિત નથી.

વિશેષાર્થ : જેમનામાં જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય હોય છે તેમનામાં જેવી રીતે વિવિધ નયોના અર્થઘટન પ્રત્યે મધ્યસ્થ દષ્ટિ હોય છે, તેવી રીતે તેમનામાં યોગ્ય સ્થાને યોગ્ય અર્થ કરવાની દષ્ટિ પણ હોવી જોઈએ. કેટલેક સ્થળે એવા વિષયોમાં તર્ક અને યુક્તિથી અર્થ કરવાનો હોય છે. એને હેતુવાદ કહે છે. એમાં વિવિધ પ્રકારનાં પ્રમાણો આપી અર્થ સિદ્ધ કરવાનો હોય છે. કેટલાક એવા વિષયો હોય છે કે જેમાં કોઈપણ પ્રમાણ આપવાની શક્યતા હોતી નથી. તેમાં તર્કથી નહિ પણ શ્રદ્ધાથી જ આગળ વધી શકાય છે. તેને માટે આગમનો જ આધાર આપવાનો હોય છે. એટલે કે એવા વિષયોમાં જિનેશ્વર ભગવાનનું કથન છે અને માટે તે આજ્ઞારૂપ છે એમ શ્રદ્ધાપૂર્વક માનવાનું હોય છે. આમ જે સ્થળે જે વાદ અપનાવવાનો હોય તે વાદ અપનાવવાનું સામર્થ્ય આવા જ્ઞાનગર્ભિત ગીતાર્થ મહાત્માઓમાં હોય છે. જ્યાં આવું સામર્થ્ય ન હોય ત્યાં જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય સંભવે નહિ.

[૧૭૭] ગીતાર્થસ્યૈવ વૈરાગ્યં જ્ઞાનગર્ભં તતઃ સ્થિતમ્ ।

ઉપચારાદગીતસ્યાપ્યમ્બીષ્ટં તસ્ય નિશ્રયા ॥૩૯॥

અનુવાદ : તેથી જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય ગીતાર્થને હોય છે. ઉપચારથી (વ્યવહારથી) તો એમની નિશ્રામાં રહેલા અગીતાર્થને પણ હોઈ શકે છે.

વિશેષાર્થ : આમ જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થવો દુર્લભ છે. પોતાનાં અને અન્યનાં શાસ્ત્રોનું જેમણે અવગાહન કર્યું છે, જેમના જીવનમાં કોઈ વાતનો કદાગ્રહ નથી, કેવળ મોક્ષની અભિલાષાથી જ જેમની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ રહે છે અને જે સૂત્ર તથા અર્થના રહસ્યનો પરમાર્થ સમજે છે અને સમજાવી શકે છે તેવા ચારિત્રસંપન્ન ગીતાર્થ મહાત્માઓનો વૈરાગ્ય જ જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય કહી શકાય. જ્યાં ગીતાર્થતા છે ત્યાં જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય છે જ. પરંતુ શું અગીતાર્થ એવા મુનિઓને જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય ન હોઈ શકે ? એનો ઉત્તર એ છે કે હા, ઉપચારથી તેઓને પણ હોઈ શકે, પરંતુ તેઓ ગીતાર્થની આજ્ઞામાં અને ગીતાર્થની નિશ્રામાં રહેલા હોય તો. ગીતાર્થની નિશ્રામાં રહેવાથી તેમનું લક્ષ્ય સ્થિર રહે છે. તેમનો વૈરાગ્ય દૃઢ રહે છે. તેમનું શ્રદ્ધાન ડગતું નથી. કદાચ માસ-તુષ મુનિની જેમ તેમને શાસ્ત્રબોધ બરાબર ન થતો હોય તો પણ તેમની સ્વસ્વરૂપની આરાધનામાં ક્યાશ નથી હોતી.

હવે નીચેના ચાર શ્લોકમાં ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યવાળી વ્યક્તિનાં કેટલાંક મહત્ત્વનાં લક્ષણો દર્શાવે છે.

[૧૭૮] સૂક્ષ્મેક્ષિકા ચ માધ્યસ્થં સર્વત્ર હિતચિન્તનમ્ ।

ક્રિયાયામાદરો ભૂયાન્ ધર્મે લોકસ્ય યોજનમ્ ॥૪૦॥

અનુવાદ : સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ, માધ્યસ્થ, સર્વત્ર હિતચિંતન, ક્રિયા માટે અત્યંત આદર, લોકોને ધર્મમાં જોડવા—

[૧૭૯] ચેષ્ટા પરસ્ય વૃત્તાન્તે મૂકાન્ધબધિરોપમા ।

ઉત્સાહઃ સ્વગુણાભ્યાસે દુઃસ્થસ્યેવ ધનાર્જને ॥૪૧॥

અનુવાદ : બીજાની વાતોમાં મૂક, અંધ અને બહેરાના જેવી ચેષ્ટા તથા ધન ઉપાર્જન કરવામાં દરિદ્ર માણસનો જેવો ઉત્સાહ હોય તેવો ઉત્સાહ પોતાના ગુણના અભ્યાસમાં હોય—

[૧૮૦] મદનોન્માદવમનં મદસંમર્દમર્દનમ્ ।

અસૂયાતન્તુવિચ્છેદઃ સમતામૃતમજ્જનમ્ ॥૪૨॥

અનુવાદ : કામદેવના ઉન્માદનું વમન (કામવાસનાનો ત્યાગ), મદના સમૂહનું (આઠ પ્રકારના મદનું) મર્દન, અસૂયાના તંતુનો વિચ્છેદ, સમતારૂપી અમૃતમાં મજ્જન (સ્નાન)—

[૧૮૧] સ્વભાવાન્નેવ ચલનં ચિદાનંદમયાત્સદા ।

વૈરાગ્યસ્ય તૃતીયસ્ય સ્મૃતેયં લક્ષણાવલી ॥૪૩॥

અનુવાદ : ચિદાનંદમય એવા સ્વભાવમાંથી ક્યારેય ચલિત ન થવું— આ ત્રીજા પ્રકારના (જ્ઞાનગર્ભિત) વૈરાગ્યનાં લક્ષણો કહેલાં છે.

વિશેષાર્થ : ત્રીજા પ્રકારનો વૈરાગ્ય એટલે કે જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય ધરાવનાર જીવોનાં લક્ષણો કેવાં કેવાં હોય છે ? ઉપાધ્યાયજી મહારાજે અહીં આ ચાર શ્લોકમાં સંક્ષેપમાં એવાં કેટલાંક મહત્વનાં લક્ષણો દર્શાવ્યાં છે કે જેથી જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય ધરાવનાર વ્યક્તિને ઓળખવાનું સરળ બને.

૧. સૂક્ષ્મદષ્ટિ — ઝીણામાં ઝીણા વિષયોના રહસ્યને ગ્રહણ કરી શકે એવી દષ્ટિ પદાર્થોના સતત ચિંતન, મનન, અભ્યાસ નિપુણતા વગેરે દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. સામાન્ય માણસોની જ્યાં નજર ન પહોંચે ત્યાં કુશાગ્ર બુદ્ધિવાળાની આવી દષ્ટિ પહોંચી શકતી હોય છે. એ ગ્રહણ કરવામાં એમને વાર પણ નથી લાગતી.

૨. માધ્યસ્થ — જ્યાં જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય હોય ત્યાં રાગદ્વેષથી દૂર રહેવાનો પુરુષાર્થ સતત ચાલતો રહે છે. પોતાનાથી જે વિપરીત થયા હોય તેવા લોકો પ્રત્યે પણ એવા ત્યાગીઓને દ્વેષ ન થાય. તેઓને કોઈ શત્રુ હોતા નથી અને તેમના પ્રત્યે કોઈ કારણસર કોઈ શત્રુતા બતાવે તો તેઓ એ વાતને મનમાં આણે નહિ. તેઓ કોઈના પ્રત્યે પક્ષપાત પણ કરે નહિ.

૩. સર્વત્ર હિતચિન્તા — બીજાનું હિત કેમ થાય તેની હરહંમેશ ચિંતા તેમને રહ્યા કરતી હોય છે. આ પ્રકારની લાગણી કુદરતી રીતે જ તેમના અંતરમાં રહેલી હોય છે. લોકોના ભૌતિક સુખ કરતાં એમના આધ્યાત્મિક કલ્યાણ માટે તેમને વિશેષ લાગણી હોય છે.

૪. ક્રિયામાં બહુ આદર — ત્યાગ અને સંયમપૂર્વકનું જીવન જીવવા માટે જે જે ઉપયોગી વસ્તુ, તપ, જપ વગેરે પ્રકારની ક્રિયાઓ કરવા યોગ્ય હોય છે, તે માટે તેઓના મનમાં આદર હોય છે. તેમના ચિત્તમાં ક્રિયા માટે ઉદાસીનતા કે પ્રમાદ નથી હોતાં. તેઓની શક્તિ ખીલતી હોય છે અને તેઓનો ઉત્સાહ સતત વૃદ્ધિ પામતો રહેતો હોય છે.

૫. લોકોને ધર્મમાર્ગ તરફ વાળવાની પ્રવૃત્તિ — પોતે જે ધર્મ પામ્યા હોય તે ધર્મ તરફ બીજા જીવો પણ પ્રવૃત્તિશીલ બને, એવી લાગણી તેઓના હૃદયમાં સતત રમતી હોય છે.

૬. પારકી વાતોની બાબતમાં મૂંગા, આંધળા અને બહેરા જેવી ચેષ્ટા — લોકોની નિંદાથી તેઓ પર હોય છે, એટલું જ નહિ, પારકી પંચાતમાં તેઓને જરા પણ રસ હોતો નથી. બીજાની સારીનરસી વાતો જાણવામાં તેઓને જરા પણ ઔત્સુક્ય હોતું નથી. આત્મસ્વરૂપમાં રમણતા હોય ત્યાં આવું બનવું સ્વાભાવિક છે.

૭. પોતાના ગુણોના અભ્યાસમાં ઉત્સાહ — ત્યાગ, સંયમ, વિનય, વિવેક, ઉદારતા, માધ્યસ્થતા, આત્મચિંતન ઇત્યાદિ આત્માના અનેક ગુણો વિકસાવવામાં તેઓ ઉત્સાહવંત હોય છે. અહીં ઉપમા આપવામાં આવી છે કે દુઃખી, નિર્ધન માણસ ધન કમાવા માટે જેવો ઉત્સાહ ધરાવે તેવો ઉત્સાહ તેઓ ધરાવતા હોય છે.

૮. કામવાસનાના ઉન્માદનું વમન — જ્યાં જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય હોય ત્યાં બ્રહ્મચર્યનું સેવન આવ્યા વગર રહે નહિ. આમ છતાં ક્યારેક કામવાસના ચિત્તમાં જાગે તો તુરંત તેઓ તેને ચિત્તમાંથી બહાર કાઢી નાખે છે એટલે કે તેને નિર્મૂળ કરી નાખે છે.

૯. માન-અભિમાનનું મર્દન — માણસને જે જાતજાતનું અભિમાન થાય છે તેમાં જાતિમદ, કુલમદ,

ઐશ્વર્યમદ, તપમદ, બળમદ, બુદ્ધિમદ, લક્ષ્મીમદ અને શ્રુતમદ એ આઠ પ્રકારના મદને મુખ્ય ગણાવવામાં આવે છે. જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યવાન મહાત્માઓના જીવનમાં આવો કોઈ પ્રકારનો મદ કે સૂક્ષ્મ અભિમાન હોતાં નથી.

૧૦. અસૂયાના તંતુનો વિચ્છેદ — અસૂયા એટલે ગુણમત્સર. પોતાના કરતાં બીજામાં કોઈ ગુણ વધારે જણાય તો ન ગમવાનો ભાવ આવે અથવા એવી વ્યક્તિની કોઈ નબળી વાત સાંભળવામાં આવે તો રાજી થવાનું બને. પરંતુ જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યવાન મહાત્માઓ તો એવી વૃત્તિનો અંતરમાંથી ઉચ્છેદ કરી નાંખે છે.

૧૧. સમતારૂપી અમૃતના સાગરમાં મજ્જન — જગતના સર્વ જીવો પ્રત્યે સમાનતાની દૃષ્ટિ; સર્વ પ્રકારની પરિસ્થિતિ પ્રત્યે પણ પક્ષપાતરહિત, અન્યાયરહિત દૃષ્ટિ. આવા જ્ઞાની મહાત્માઓ સતત સમતારસમાં મગ્ન રહેતા હોય છે.

૧૨. ચિદાનંદમય સ્વભાવમાં અચલાયમાન — આધ્યાત્મિક વિકાસનું આ ઊંચું પગથિયું છે. જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય ધરાવનાર મહાત્માઓ સંસાર પ્રત્યે ઉદાસીન થયા પછી, પરદ્રવ્ય અને પરભાવમાં ખેંચાયા વગર પોતાના ચિદાનંદમય સ્વભાવમાં સતત રમણ કરતા રહે છે અને તેમાંથી ચલિત થતા નથી.

[૧૮૨] જ્ઞાનગર્ભમિહાદેયં દ્વયોસ્તુ સ્વોપમર્દતઃ ।

ઉપયોગઃ કદાચિત્ સ્યાન્નિજાધ્યાત્મપ્રસાદતઃ ॥૪૪॥

અનુવાદ : જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય જ આદેય (ગ્રહણ કરવા યોગ્ય) છે. બાકીના બે (મોહગર્ભિત અને દુઃખગર્ભિત) વૈરાગ્ય તો પોતપોતાના ઉપમર્દથી (દબાવાથી) અથવા ક્યારેક અધ્યાત્મના પ્રસાદથી ઉપયોગી થઈ શકે.

વિશેષાર્થ : આમ મુખ્ય ત્રણ પ્રકારના વૈરાગ્ય બતાવવામાં આવ્યા છે : દુઃખગર્ભિત, મોહગર્ભિત અને જ્ઞાનગર્ભિત. આ ત્રણે વૈરાગ્યમાં શ્રેષ્ઠ, સ્વીકારવા યોગ્ય તે જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય છે. તે જ ચિરંજીવી છે. મોક્ષમાર્ગના આરાધક માટે તે જ ઉપયોગી છે. જ્યાં જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય છે, ત્યાં સમ્યક્ત્વ છે. એટલે તે જ આરાધવા યોગ્ય છે.

તો પછી કોઈકને પ્રશ્ન થાય કે શું દુઃખગર્ભિત અને મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય સાવ નકામા છે ? તેનો ખુલાસો કરતાં ગ્રંથકાર મહર્ષિ કહે છે કે દુઃખગર્ભિત કે મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય સદંતર નકામા છે અથવા તેનું ક્યારેય કશું જ પ્રયોજન નથી એમ નહિ કહી શકાય.

આપણે એવાં દૃષ્ટાંતો વિશે વાંચીએ છીએ અને એવાં ઉદાહરણો જોવામાં પણ આવે છે કે માણસ દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્યથી પ્રેરાઈને ચારિત્ર અંગીકાર કરે અને પછી એવી સરસ આરાધના કરે કે એનો જન્મ સફળ થયો લાગે. એવી જ રીતે મોહગર્ભિત વૈરાગ્યનાં દૃષ્ટાંતો જોવા મળે છે. એ દૃષ્ટિએ દુઃખગર્ભિત અને મોહગર્ભિત વૈરાગ્યની ઉપયોગિતા અવશ્ય છે. એનો સર્વથા અસ્વીકાર કે સદંતર અવહેલના કરવાં તે યોગ્ય નથી, કારણ કે કેટલાક પ્રસંગોમાં દુઃખગર્ભિત કે મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય સમય જતાં જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યમાં રૂપાંતર પામે છે. દુઃખગર્ભ, મોહગર્ભ અને વૈરાગ્ય એ ત્રણ શબ્દમાંથી વૈરાગ્ય શબ્દ મહત્વનો

છે. એટલે કે દુઃખગર્ભ કે મોહગર્ભનું જો ઉપમર્દન કરવામાં આવે એટલે કે એને દબાવી દેવામાં આવે કે શાન્ત કરવામાં આવે તો ત્યાં જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય આવી શકે છે. પરંતુ જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય ક્યારે આવી શકે? જ્યારે એવી અધ્યાત્મદૃષ્ટિ ખીલવા લાગે ત્યારે. એટલે અધ્યાત્મરસની લગની લાગવાથી, અધ્યાત્મના કૃપાપ્રસાદથી દુઃખગર્ભિત કે મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યમાં પરિણમી શકે છે. માટે જ્યાં આરંભના સમયમાં દુઃખગર્ભિત કે મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય પ્રગટ થયો હોય ત્યાં તરત તેનો તિરસ્કાર કે અસ્વીકાર કરવો તે ઉચિત નથી.

इति वैराग्यभेदाधिकारः ।

વૈરાગ્યભેદ અધિકાર સંપૂર્ણ.

પ્રબંધ બીજો

અધિકાર સાતમો

★ વૈરાગ્ય-વિષય અધિકાર ★

[૧૮૩] વિષયેષુ ગુણેષુ ચ દ્વિધા ભુવિ વૈરાગ્યમિદં પ્રવર્તતે ।

અપરં પ્રથમં પ્રકીર્તિતં પરમધ્યાત્મબુદ્ધૈર્દ્વિતીયકમ્ ॥૧॥

અનુવાદ : આ વિશ્વમાં વિષયોમાં અને ગુણોમાં એમ વૈરાગ્ય બે પ્રકારે પ્રવર્તે છે. તેમાં અધ્યાત્મશાસ્ત્રના પંડિતોએ પહેલાને અપર (અમુખ્ય) અને બીજાને પર (મુખ્ય) કહેલો છે.

વિશેષાર્થ : જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યમાં પણ મુખ્ય બે પ્રકારના વૈરાગ્ય આ જગતમાં જોવા મળે છે. એક તે વિષયો પ્રત્યેનો વૈરાગ્ય. બીજો તે પોતાના ગુણો પ્રત્યેનો વૈરાગ્ય. વિષયોમાં રસ ન પડે, રાગ ન રહે અને તેનાથી સહજ રીતે વિમુખ રહેવાય તે પ્રથમ પ્રકારનો વૈરાગ્ય. આ જગતમાં સ્પર્શન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય અને શ્રવણેન્દ્રિયના અનેક વિષયો પડેલા છે. સામાન્ય માણસનું ચિત્ત તેના તરફ સ્વાભાવિક રીતે જ આકર્ષાયેલું રહે છે. પરંતુ વિષયોના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવાને કારણે કે અન્ય કારણે એવા વિષયો તરફથી મન પાછું વળી જાય છે. આવો વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવો તે અઘરી વાત છે અને ઉત્પન્ન થયા પછી ટકી રહેવો તે તો એથી પણ વધુ કઠિન વાત છે.

આમ છતાં જ્ઞાની મહાત્માઓએ આ પ્રકારના વૈરાગ્યને ઉચ્ચ સ્થાન નથી આપ્યું. તેઓ એને અપર (અમુખ્ય અથવા ગૌણ) એવા વૈરાગ્ય તરીકે ઓળખાવે છે. આ વૈરાગ્ય પરલક્ષી પ્રકારનો વૈરાગ્ય છે. અધ્યાત્મમાર્ગમાં આગળ વધતાં તેની ખાસ ઉપયોગિતા રહેતી નથી.

પર વૈરાગ્ય એટલે ઉચ્ચ કે મુખ્ય વૈરાગ્ય. તપ, સંયમ વગેરેની ઉગ્ર સાધનાને પરિણામે પોતાનામાં પ્રગટ થતા ગુણો પ્રત્યે આસક્ત ન રહેવું તે વૈરાગ્ય ચડિયાતો છે. એ સ્વલક્ષી વૈરાગ્ય છે. તપ અને સંયમની આરાધનાને કારણે કેટલીક લબ્ધિઓ પ્રગટ થવાનો સંભવ છે. એવી લબ્ધિઓ જ્યારે પ્રગટ થાય છે ત્યારે તે વિશે બીજાને કહેવાના અને તેના પ્રયોગો કરી લોકોને આંજવાના કે આકર્ષવાના ભાવ આવી જાય છે. એ ન આવે તો એનું નામ ગુણવૈરાગ્ય. વિષય વૈરાગ્ય કરતાં ગુણવૈરાગ્યમાં ઘણા ઊંચા પ્રકારના દૃઢ સંયમની અપેક્ષા રહે છે. ગુણવૈરાગ્ય રાગાદિ ભાવોનો નાશ કરે છે અથવા તેને ઉત્પન્ન થવા દેતો નથી. મનના ભાવો ઉપર અસાધારણ પ્રભુત્વ ન હોય તો એવો વૈરાગ્ય આવી શકે નહિ.

[૧૮૪] વિષયા ઉપલંભગોચરા અપિ ચાનુશ્રવિકા વિકારિણઃ ।

ન ભવન્તિ વિરક્તચેતસાં વિષધારેવ સુધાસુ મજ્જતામ્ ॥૨॥

અનુવાદ : પ્રાપ્તિ(ઉપલંભ)ના ગોચર (અનુભવમાં આવી શકે એવા) તથા શાસ્ત્રાદિક પરંપરા(અનુશ્રવ)માં શ્રવણ કરેલા અનુકૂળ એવા વિષયો પણ, અમૃતમાં નિમગ્ન થયેલાને જેમ વિષધારા પીડા કરતી નથી તેમ વિરક્ત ચિત્તવાળાને વિકારજનક બનતા નથી.

વિશેષાર્થ : આ સંસારમાં જેટલા જેટલા વિષયો છે તે બધા જ વિષયોનો અનુભવ બધા જ માણસોને થઈ ન શકે. કેટલાક વિષયો એવા હોઈ શકે કે જે વિશે સાંભળ્યું હોય, પણ તે જોયા ન હોય; કેટલાક જોયા હોય પણ અનુભવ્યા ન હોય. આથી ચિત્તમાં વિકાર જન્માવનારા આવા વિષયોનું બે મુખ્ય વિભાગમાં અહીં વર્ગીકરણ કર્યું છે. એક તે ઈન્દ્રિયથી ગ્રહણ કરી શકાય એવા વિષયો અને બીજા તે શાસ્ત્રગ્રંથોમાં વાંચેલા કે ગુરુમુખેથી શ્રવણ કરેલા વિષયો. સ્પર્શન્દ્રિયાદિ પાંચે ઈન્દ્રિયોના વિષયો જોઈ શકાય કે અનુભવી શકાય એવા વિષયો છે. દેવતાઓ, ચક્રવર્તીઓ વગેરેના વિષયો પ્રત્યક્ષ જોઈ શકાય એવા નથી, પણ તે વિશે શાસ્ત્રો દ્વારા જાણી શકાય છે. બંને પ્રકારના વિષયો ચિત્તમાં વિકાર જન્માવવાની શક્તિ ધરાવે છે. દેવગતિનાં સુખોની નહિ જોયેલી વાત પણ માણસના મનમાં લાલસા જન્માવી શકે છે.

ત્યાગી-વૈરાગી મહાત્માઓએ તો આ બંને પ્રકારના વિષયોથી દૂર રહેવાનું છે. જે સમર્થ વિરક્ત જ્ઞાની મહાત્માઓ છે તેમના ચિત્તને આવા કોઈ વિષય સ્પર્શી શકતા નથી. જો તે વિષય સામે આવે તો પણ તે મહાત્માઓના સ્થિર ચિત્ત ચલિત થતાં નથી કે ડોલાયમાન બની જતાં નથી. તેઓ પોતાની આત્મસંપત્તિમાં જ એવા લીન હોય છે કે આવી કોઈ આપત્તિ તેમને અસર કરી શકે નહિ. ગ્રંથકાર અહીં ઉપમા આપે છે કે અમૃતમાં એવી શક્તિ છે કે અમૃતના કુંડમાં કોઈ સ્નાન કરતું હોય અને તે વખતે તેમના મસ્તક ઉપર વિષની ધારા થતી હોય તો પણ તે વિષની કશી જ અસર તેમના પર થતી નથી. આ વિરક્ત મહાત્માઓનું જીવન તેવું હોય છે.

[૧૮૫] સુવિશાલરસાલમંજરી-વિચરત્કોકિલકાકલીભરૈઃ ।

કિમુ માદ્યતિ યોગિનાં મનો નિભૃતાનાહતનાદસાદરમ્ ॥૩॥

અનુવાદ : નિશ્ચિત અનાહત નાદને સાંભળવામાં આદરવાળા યોગીઓનું મન સુવિશાલ આત્રવૃક્ષની મંજરીઓમાં વિચરતા કોકિલના મધુર ધ્વનિ વડે શું આનંદ પામે ?

વિશેષાર્થ : વસંત ઋતુનું આગમન થતાં આંબાની ડાળે ડાળે પુષ્કળ મંજરીઓ ખીલી ઊઠે છે. એ મંજરીઓની મહેંક એટલી તીવ્ર અને ઉન્માદ કરનારી હોય છે કે ત્યાં વિચરતો કોકિલ (નર કોયલ) પણ તેની વાસથી પ્રેરિત થઈને 'કુહૂ કુહૂ' શબ્દ કરવા લાગે છે. વસંત ઋતુ, આત્રમંજરી અને કોકિલનો પંચમ સૂર એટલે કામોદીપક વાતાવરણ. એવા વાતાવરણમાંથી યુવક-યુવતીઓને ખસવાનું મન ન થાય. પરંતુ યોગીઓની વાત જુદી છે. એમને કોકિલને સાંભળવામાં રસ નથી. એમણે તો પોતાની સ્વરૂપ-સાધનાના પ્રતાપે પ્રાપ્ત થયેલા અનુભવને કારણે બ્રહ્મરંધ્રમાંથી ઊઠતા અનાહત નાદને સાંભળવામાં જ રસ છે. સાધનાના વિકાસના આગળના તબક્કામાં અનાહત નાદ અથવા અનહદ નાદ સંભળાય છે. તે ઐકાર રૂપ અથવા અર્હમૂરૂપ અથવા સોહમૂરૂપ ધ્વનિ હોય છે અને તે બ્રહ્મરંધ્રમાંથી ઊઠતો સંભળાય છે.

[૧૮૬] રમણીમૃદુપાણિકંકણઘ્ણનાકર્ણનપૂર્ણધૂર્ણના ।

અનુભૂતિનટીસ્ફુટીકૃત પ્રિયસંગીતરતા ન યોગિનઃ ॥૪॥

અનુવાદ : અનુભવદશારૂપી નટીએ સ્ફુટ કરેલા પ્રિય સંગીતમાં મગ્ન બનેલા યોગીઓ રમણીઓના કોમળ કરના કંકણના ધ્વનિને સાંભળવાથી પૂર્ણપણે ડોલાયમાન થતા નથી.

વિશેષાર્થ : આત્મસ્વરૂપના અનુભવને અહીં નટીનું રૂપક આપવામાં આવ્યું છે. નટી નૃત્ય કરે છે ત્યારે એના પાયલનો ઝંકાર થાય છે. વળી એના અન્ય અલંકારોમાંથી મધુર ધ્વનિ નિષ્પન્ન થાય છે. એના પગના ઠમકાનો સંવાદી લય એમાં ભળે છે. આમ નટીના નૃત્યમાં નયનમનોહર અને કર્ણપ્રિય એવા દૃશ્ય-શ્રાવ્યનો અનુભવ થાય છે. યોગી મહાત્માઓને પોતાની નિરંતર સાધનાના પ્રતાપે જે આત્મદર્શન થાય છે તથા તે વખતે ઝંકાર ધ્વનિનું કે અનાહત નાદનું ગુંજન થાય છે તે દૃશ્ય-શ્રાવ્ય અનુભવ એવો ચિત્તહર થાય છે અને તેમાં એટલી બધી લીનતા અનુભવાય છે કે તેમાંથી ખસવાનું મન થતું નથી. આવો અનુભવ જેમને પ્રાપ્ત થયો હોય તેમને તો સામાન્ય વાસ્તવિક નટીના નૃત્યના ધ્વનિનો વ્યાવહારિક અનુભવ પણ ગમતો નથી, તો પછી સામાન્ય લલનાઓના રત્નજડિત સુવર્ણ કંકણનો મધુર નિનાદ તેમને કેવી રીતે આકર્ષી શકે ? જ્યાં સુધી ઉચ્ચતર અનુભવ થયો નથી કે તેના વિશે કશો ખ્યાલ નથી ત્યાં સુધી જ સામાન્ય અનુભવો સામાન્ય માણસના ચિત્તનો કબજો લઈ શકે. સંસારના અજ્ઞાની, મોહાંધ પુરુષો સ્ત્રીના હસ્તકંકણના નાદથી વિદ્વળ થઈ જાય તેમાં નવાઈ શી ?

[૧૮૭] સ્વલનાય ન શુદ્ધચેતસાં લલનાપંચમચારુઘોલના ।

ચદિયં સમતાપદાવલી-મધુરાલાપરતેર્ન રોચતે ॥૫॥

અનુવાદ : શુદ્ધ ચિત્તવાળા પુરુષોને સ્ત્રીઓના પંચમ સૂરનો મનોહર નાદ સ્ખલિત કરતો નથી. સમતારૂપી પદાવલીના મધુર આલાપમાં પ્રીતિવાળાને એ (નાદ) ગમતો નથી.

વિશેષાર્થ : અહીં કર્ણેન્દ્રિયના વિષયનું બીજું દૃષ્ટાન્ત આપવામાં આવ્યું છે. ત્યાગવૈરાગ્યથી અને આત્મચિંતનથી જેઓનાં ચિત્ત શુદ્ધ થઈ ગયાં છે એવા મહાત્માઓએ તો સમત્વની એવી આરાધના કરી હોય છે અને સમતાનાં ઘોતક એવાં શાસ્ત્રવચનોરૂપી પદાવલીનું આવર્તન એમના જીવનમાં એવું એકરસ બની ગયું હોય છે અને ગુંજયા કરતું હોય છે કે જેથી બીજી કોઈ વાત તેમના ચિત્તને વિક્ષિપ્ત કરી શકતી નથી. તેમની સમતા ક્યારેય ડહોળાતી નથી. સ્ત્રીઓનાં અત્યંત મધુર, કર્ણપ્રિય એવાં ગાન પણ તેઓને ડોલાવી શકતાં નથી. સામાન્ય માણસો કોકિલકંઠી મહિલાના પંચમસૂરે ગવાયેલાં ગીતથી ડોલી ઊઠે છે. પણ યોગી મહાત્માઓએ તો સમતાની પદાવલિના આલાપમાં એથી પણ ઉચ્ચતર સૂક્ષ્મ સંગીત સાંભળ્યું હોય છે. એ સૂક્ષ્મ નિનાદ આગળ આ સ્થૂલ પંચમ સૂર બસૂરો બની જાય છે. આ યોગીઓના અનુભવની વાત છે.

[૧૮૮] સતતં ક્ષયિ શુક્રશોણિત-પ્રભવં રૂપમપિ પ્રિયં ન હિ ।

અવિનાશિનિસર્ગનિર્મલ - પ્રથમાનસ્વકરૂપદર્શિનઃ ॥૬॥

અનુવાદ : પોતાના અવિનાશી, સ્વભાવથી નિર્મળ અને વિસ્તીર્ણ સ્વરૂપને જોનારાને સતત ક્ષય પામતું, વીર્ય અને રુધિરથી ઉત્પન્ન થયેલું રૂપ પણ પ્રિય લાગતું નથી.

વિશેષાર્થ : ગ્રંથકાર હવે આ શ્લોકમાં ચક્ષુરિન્દ્રિયના વિષયની વાત કરે છે. એક બાજુ આત્માનું સ્વરૂપ અને બીજી બાજુ દેહનું સ્વરૂપ એ બેમાંથી સ્પષ્ટ છે કે આત્માનું સ્વરૂપ ચડિયાતું છે. જ્યાં સુધી આત્મા છે ત્યાં સુધી જ દેહના સૌન્દર્યની કિંમત છે. પરંતુ એ દેહનું સૌન્દર્ય કેવું છે ? કોઈ પણ સ્ત્રીના

અદ્ભુત લાવણ્યને નિહાળતાં યોગી મહાત્માઓને એમ નહિ લાગે કે 'વાહ! વિધાતાએ કેવું અદ્ભુત રમણીય રૂપ ઘડ્યું છે !' એમને તો ઉદ્દેગ થશે કે શુક અને રુધિરના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલું આ ઔદારિક શરીરનું રૂપ ક્ષણે ક્ષણે ઘસાતું જઈને એક દિવસ નષ્ટ થઈ જશે ! અરે રે, કેવી છે આ દેહની દશા ! પોતાના રૂપનું અભિમાન કરનારી આ મહિલા કાળના ઝપાટામાં આવીને કરમાઈ જશે અને વિલીન પણ થઈ જશે. દેહની ત્વચા જ માત્ર રૂપાળી છે. એની નીચે તો લોહીમાંસ એવાં રહેલાં છે કે જે ઉઘાડાં કરવામાં આવે તો જોવાં પણ ન ગમે. જેમ સ્ત્રીના તેમ પુરુષના શરીરનું પણ એવું જ છે.

બીજી બાજુ આત્માનું સૌન્દર્ય કેવું છે ? તે અવિનાશી છે, નિર્મળ છે અને વિસ્તીર્ણ છે. એ નિહાળવા માટે જ્ઞાનચક્ષુ જોઈએ. યોગી મહાત્માઓનાં જ્ઞાનચક્ષુ ખૂલી ગયાં હોય છે. પોતાનાં અંતર્યક્ષુથી આત્માના સૌન્દર્યને નિહાળ્યા પછી ચર્મચક્ષુથી જોવા મળેલું સ્થૂલ ઔદારિક, નાશવંત સૌન્દર્ય અરુચિકર, ઉદ્દેગકર લાગે એમાં આશ્ચર્ય શું ?

[૧૮૯] પરદૃશ્યમપાયસંકુલં વિષયો યત્ખલુ ચર્મચક્ષુષઃ ।

ન હિ રૂપમિદં મુદે યથા નિરપાયાનુભવૈકગોચરઃ ॥૭॥

અનુવાદ : જે પ્રમાણે અપાયરહિત અને અનુભવગોચર એવા આત્મસ્વરૂપથી (યોગીઓને) હર્ષ થાય છે, તે પ્રમાણે અન્ય જનોથી જોવાતું, અપાયથી વ્યાપ્ત (નાશવંત) અને ચર્મચક્ષુનો જે વિષય છે એવું રૂપ આનંદ આપતું નથી.

વિશેષાર્થ : અહીં બે પ્રકારનાં રૂપ વચ્ચેનો તફાવત બતાવવામાં આવ્યો છે. એક બાજુ ચર્મચક્ષુથી નિહાળી શકાય એવાં સ્ત્રી વગેરેનાં શારીરિક રૂપનાં લક્ષણો કેવાં છે અને બીજી બાજુ પ્રજ્ઞાચક્ષુથી નિહાળી શકાય એવા આત્મસ્વરૂપનાં લક્ષણો કેવાં છે તે સમજવા જેવું છે. સ્ત્રી વગેરેનું બાહ્ય રૂપ એવું છે કે જે બીજાથી પણ જોઈ શકાય છે. રૂપવતી સ્ત્રી તરફ કે નિર્દોષ નાનાં ફૂલગુલાબી બાળક પ્રત્યે ઘણાંની નજર ખેંચાતી હોય છે. પોતાની રૂપવતી ભાર્યાને જોવાનો અધિકાર ફક્ત એકલા પોતાનો જ છે એવું કોઈ પતિ કહે તો વ્યવહારમાં તે ચાલી શકતું નથી. પોતાના રૂપ તરફ કેટલાંયે માણસોની ખરાબ નજર પડતી હોય તો પણ સ્ત્રી તેને અટકાવી શકતી નથી. જરૂર લાગે તો પોતે ઘરમાં પુરાઈ રહેવું પડે છે. પરંતુ એવું પણ કેટલો સમય ચાલી શકે ? એટલે સ્થૂલ રૂપ જોવાથી જેમ એક તરફ પ્રસન્નતા થાય છે તેમ બીજી તરફ ઈર્ષ્યા, દ્વેષ વગેરેના ભાવો પણ તેને કારણે જ જન્મે છે. વળી સ્થૂલ રૂપ અપાય સંકુલ છે. અપાયનો અર્થ પાપ, કષ્ટ, દુઃખ, આપત્તિ કે વિનાશ કરીએ તો રૂપને કારણે ઘણા પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. જૂના વખતમાં રૂપવતી રાજકુમારી કે રૂપવતી રાણીને ઉપાડી જવાના કિસ્સા થતા અને એમાંથી યુદ્ધો જન્મતાં. સ્ત્રીના રૂપને કારણે જ કલહ, ઉપાલંભ, અવિશ્વાસ, વિશ્વાસઘાત, મારામારી, ખૂન વગેરેના કેટલાયે બનાવો બનતા હોય છે. એટલે દેખીતું છે કે જે મહાત્માઓએ પોતાના આત્માનું અપાયરહિત અને ફક્ત પોતાને જ જોવા મળે, અન્યને નહિ, એવું જ્ઞાનયુક્ત રૂપ નિહાળ્યું હોય તેઓને સ્થૂલ રૂપ જોવાથી આનંદ થાય નહિ.

[૧૯૦] ગતિવિભ્રમહાસ્યચેષ્ટિતૈર્લલનાનામિહ મોદતેઽબુધઃ ।

સુકૃતાદ્રિપવિષ્વમીષુ નો વિરતાનાં પ્રસરન્તિ દૃષ્ટયઃ ॥૮॥

અનુવાદ : સ્ત્રીઓની ગતિ, વિલાસ, હાસ્ય અને ચેષ્ટાઓથી અજ્ઞાની માણસને આનંદ

થાય છે. સુકૃતરૂપી પર્વતને માટે વજ્ર સમાન એવા એ વિલાસો પ્રત્યે વિરક્ત યોગીઓની દષ્ટિ જતી નથી.

વિશેષાર્થ : ચક્ષુરિન્દ્રિયના વિષયનું વિવેચન કરતાં ગ્રંથકારે અહીં અબુધ માણસો સ્ત્રીઓના હાવભાવથી આનંદિત કે ચલિત થઈ જાય છે તેનું વર્ણન કર્યું છે. પ્રસંગ ઉપસ્થિત ન થયો હોય ત્યાં સુધી માણસ કદાચ સંયમી રહી શકે. પરંતુ રૂપવતી લલના આકર્ષણ કરવા માટે પોતે સામેથી એવા પ્રકારનાં હાવભાવ, નયનકટાક્ષ, હાસ્ય, ગતિ, ચોષ્ટાઓ ઇત્યાદિ કરે ત્યારે પોતાના મનને વશ રાખવું એ કેટલાય પુરુષો માટે દુષ્કર છે. પુરુષોને કેવી રીતે ચલિત કરવા એની કળા સ્ત્રીઓમાં કુદરતી રીતે રહેલી છે. (અન્ય પક્ષે કેટલાયે પુરુષો સ્ત્રીને વશ કરવાની કળામાં નિપુણ હોય છે.) ક્યારેક તો માત્ર પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે જ સ્ત્રીઓ ભાવ બતાવતી હોય છે અને સ્વાર્થનું કામ પતી ગયા પછી ઘેલા થયેલા પુરુષની સામે તે નજર સુદ્ધાં કરતી નથી. સરળ રીતે ન આકર્ષાતા પુરુષોને વશ કરવા તે સ્પર્શાદિની છૂટ લે છે, અંગાંગો બતાવે છે, વસ્ત્ર-સંકોચન કરે છે અને પુરુષોની નજરને માપતી રહે છે. ભૂતકાળનો ઇતિહાસ કહે છે કે મોટા મોટા મહર્ષિઓ પણ વર્ષોની તપશ્ચર્યાનો ભંગ કરી લલના પાછળ લપટાયા છે. મોટા જ્ઞાની મહાત્માઓ પણ સંયમનો માર્ગ ચૂકીને લપસી પડ્યા છે અને પતિત થયા છે. કામદેવ વિદ્વાનોને કે સંન્યાસીઓને ન પીડે એવું નથી. એટલા માટે જ ઉપાધ્યાયજી માહારાજે સ્ત્રીઓના આવા વિલાસોને વજ્ર સમાન ગણ્યા છે. વજ્રનો પ્રહાર થતાં મોટા પર્વતોના જેમ ટુકડા થઈ જાય છે, તેમ સ્ત્રીઓના હાવભાવરૂપી વજ્રના પ્રહારથી સાધારણ સંયમી માણસોના સુકૃતરૂપી પર્વતના ભુક્કા થઈ જાય છે. આમ છતાં એવા સમર્થ મહાન યોગીઓ પણ હોય છે કે જેના ચિત્ત ઉપર આવા વિલાસોની કશી જ અસર થતી નથી. અરે, કેવળ ઔત્સુક્ય ખાતર પણ તેઓ સ્ત્રીઓના આવા વિલાસો તરફ નજર કરતા નથી. તેમને એ વિષયમાં બિલકુલ રસ જ નથી. તેમનો સંયમનો, બ્રહ્મચર્યનો રસ અંદરથી એટલો બધો ઊછળતો હોય છે કે વજ્ર સમાન વિલાસો પણ તેમને રાઈના દાણા જેવા ક્ષુદ્ર, તુચ્છ અને નિરર્થક ભાસે છે.

[૧૮૧] ન મુદે મૃગનાભિમલ્લિકા-લવલીચન્દનચન્દ્રસૌરભમ્ ।

વિદુષાં નિરુપાધિબાધિત-સ્મરશીલેન સુગંધિવર્ષ્ણામ્ ॥૧॥

અનુવાદ : જેમનાં શરીર નિરુપાધિક છે અને કામદેવને બાધિત કરનાર શીલ વડે સુગંધી છે એવા પંડિત પુરુષોને કસ્તુરી, માલતી-પુષ્પ, એલચી (લવલી), ચંદન, કર્પૂર (ચંદ્ર)ની સૌરભથી આનંદ થતો નથી.

વિશેષાર્થ : આગળના શ્લોકમાં ચક્ષુરિન્દ્રિયના વિષયનું નિરૂપણ કર્યા પછી ગ્રંથકાર હવે આ શ્લોકમાં ધ્રાણેન્દ્રિયના વિષયનું નિરૂપણ કરે છે. જગતમાં કસ્તુરી, માલતીપુષ્પ, એલચી, ચંદન, કર્પૂર, ભાતભાતનાં અત્તરો વગેરે અનેક સુગંધી પદાર્થો છે. તેની સુગંધથી મન આકર્ષાય છે. માત્ર મનુષ્યોમાં જ આમ બને છે એવું નથી. પશુપક્ષીઓમાં પણ તે જોવા મળે છે. કેટલાંક પશુપક્ષીઓની ધ્રાણેન્દ્રિય તો મનુષ્ય કરતાં પણ વધુ તીવ્ર હોય છે અને તેનાથી ખેંચાઈને તેઓ તેના તરફ દોડે છે. ગંધથી તેઓ પોતાનો આહાર કઈ દિશામાં છે તે જાણી લે છે અને તે તરફ ધસે છે. સુગંધી ફૂલ હોય ત્યાં ભમરો-ભમરી ખેંચાયા વગર રહે નહિ. આવાં કેટલાંક સુગંધી દ્રવ્યો કામોત્તેજક પણ હોય છે. પરંતુ પંડિત કે જ્ઞાની પુરુષો તો કામદેવને પરાજિત

કરનાર એવા શીલની સુગંધથી સુવાસિત હોય છે. એમનું ચારિત્ર એટલું સંયમથી મધમધતું હોય છે કે અનેક સાધકો તેમના તરફ આકર્ષાયા વગર રહેતા નથી. પૌદ્ગલિક સુવાસ કરતાં બ્રહ્મચર્યની, સંયમની, શીલની સુવાસ અનેકગણી યડિયાતી અને પરિણામે આત્માને માટે હિતકર હોય છે.

[૧૯૨] ઉપયોગમુપૈતિ ચચ્ચરં હરતે દન્ન વિભાવમારુતઃ ।

ન તતઃ ખલુ શીલસૌરભા-દપરસ્મિન્નિહ યુજ્યતે રતિઃ ॥૧૦॥

અનુવાદ : જે ચિરકાળ સુધી ઉપયોગમાં આવે છે અને વિભાવરૂપી વાયુ જેનું હરણ કરી શકતો નથી એવી શીલરૂપી સૌરભ સિવાય બીજી કોઈ સૌરભ ઉપર પ્રીતિ કરવી યોગ્ય નથી.

વિશેષાર્થ : આગળના શ્લોકમાં ચારિત્રશીલ પંડિતોની શીલરૂપી સૌરભનો નિર્દેશ કર્યો છે. એ સૌરભ કેવી છે તે બતાવતાં આ શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે આ સૌરભ ચિરકાળ સુધી ઉપયોગમાં આવે છે. ઘણાં ફૂલોની સુગંધ બીજે દિવસે ચાલી જાય છે. પરંતુ શીલની સુગંધ તો જ્યાં સુધી શીલ છે ત્યાં સુધી રહેવાની જ અને તેથી લાભ જ થવાનો. વળી પૌદ્ગલિક સુગંધી પદાર્થોની સુગંધ પવન પોતાની સાથે સતત હરતો જાય છે અને એમ કરતાં કરતાં તે સુગંધ ખલાસ થઈ જાય છે. પરંતુ શીલરૂપી સુવાસને વિભાવરૂપી પવન હરી શકતો નથી. તેથી તે સુવાસ સ્થિર અને દઢ રહી શકે છે. શીલવંત જીવો પોતાના સ્વભાવમાં રમણ કરતા હોવાથી વિભાવ તેમને નડતો નથી. આથી જ્ઞાની પુરુષોએ તો પૌદ્ગલિક સૌરભ પ્રત્યે આસક્તિ કરવી કોઈપણ રીતે યોગ્ય નથી. વસ્તુતઃ સાચા આત્મજ્ઞાની મહાત્માઓને એવી આસક્તિ કે પ્રીતિ થતી જ નથી.

[૧૯૩] મધુરૈર્ન રસૈરધીરતા ક્વચનાધ્યાત્મસુધાલિહાં સતામ્ ।

અરસૈઃ કુસુમૈરિવાલિનાં પ્રસરત્પદ્મપરાગમોદિનામ્ ॥૧૧॥

અનુવાદ : જેમ વિકસ્વર કમળના પરાગમાં આનંદ અનુભવનાર ભ્રમરોની અન્ય નીરસ પુષ્પોના રસમાં આતુરતા હોતી નથી, તેમ અધ્યાત્મની સુધાનો સ્વાદ લેનારા સત્પુરુષોને બીજા મધુર રસની આતુરતા હોતી નથી.

વિશેષાર્થ : દ્રાણેન્દ્રિયના વિષયની વાત કર્યા પછી ગ્રંથકાર અહીં રસના (જિહ્વા) ઈન્દ્રિયના વિષયનું નિરૂપણ કરે છે. જેઓ અધ્યાત્મરસનો અનુભવ કરનારા છે એવા સત્પુરુષોને નિજ આત્મસ્વરૂપમાં લીન થવામાં જે રસ અનુભવાય છે તે ભિન્ન અને ઉચ્ચતર પ્રકારનો છે. શાંત સુધારસનો જેમણે અનુભવ કર્યો છે તેઓને પછી સંસારના પૌદ્ગલિક પદાર્થોના મધુર રસની ઉત્સુકતા થતી નથી. અધ્યાત્મના સુધારસ આગળ દૂધ, દહીં, સાકર વગેરેનો કે ખાનપાનની અનેકવિધ વાનગીઓનો મધુર કે બીજો રસ ફિક્કો લાગે છે. આ અનુભવે સમજાય એવી વાત છે. એમાં કોઈ અતિશયોક્તિ નથી. એ માટે અહીં ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે કે ખીલતા કમળના પરાગનો આનંદ માણવા મળતો હોય, તો તે છોડીને ભ્રમર બીજાં નીરસ પુષ્પો તરફ જવા આતુર હોતો નથી.

[૧૮૪] વિષમાયતિર્નિર્નુ કિં રસૈઃ સ્ફુટમાપાતસુખૈર્વિકારિભિઃ ।

નવમેઽનવમે રસે મનો યદિ મગ્નં સતતાઽવિકારિણિ ॥૧૨॥

અનુવાદ : જો સદાય અવિકારી અને દોષરહિત એવા નવમા રસમાં (શાન્ત રસમાં) ચિત્ત મગ્ન બને તો પછી જે ભયંકર પરિણામવાળા, માત્ર ઉપરથી જ સુખકારક દેખાવાવાળા તથા વિકારવાળા એવા રસોનું શું કામ છે ?

વિશેષાર્થ : ભોજનમાં છ રસ ગણાવવામાં આવે છે : મધુર, ખારો, ખાટો, તીખો, તુરો અને કડવો. તેવી રીતે કવિતામાં શૃંગાર, વીર, કરુણ, હાસ્ય, રૌદ્ર, બીભત્સ, વત્સલ, ભક્તિ અને શાન્ત એમ નવ રસ ગણાવવામાં આવે છે. આ રસોમાં નવમો શાન્ત રસ પ્રથમ દષ્ટિએ તો કદાચ અનાકર્ષક લાગે, પરંતુ એ રસમાં જેઓ ડૂબકી મારે છે તેમને પછી બીજો કોઈ રસ ગમતો નથી. શાન્ત રસ નિર્દોષ છે. તે અવિકારી પણ છે. બીજા રસોમાં કંઈક ત્રુટિ હોય છે. વળી તે પરિણામે વિકાર જન્માવનાર પણ છે. કેટલાક રસ તાત્કાલિક રસિક અનુભવ કરાવનાર હોય છે. પરંતુ તેનું સુખ સપાટી પરનું હોય છે. ફક્ત આસ્વાદકાળે જ તે સુખકારક લાગે છે. પરંતુ એ સુખાભાસ છે. પાછળથી પરિણામે તે દારુણ લાગે છે. નવમો શાન્ત રસ એ ઉપશમનો રસ છે. તે નિર્મળ છે ને એકસરખી ગતિએ વહે છે. એ રસનો અનુભવ આધ્યાત્મિક સિદ્ધિઓ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. એ અનુભવ થયા પછી બીજો કોઈ રસ પ્રિય લાગતો નથી. કાવ્ય અને અલંકારના ક્ષેત્રમાં રસનો રાજા તે શૃંગાર રસ છે, પરંતુ અધ્યાત્મના ક્ષેત્રે તો શાન્ત રસ જ રસાધિરાજ છે.

[૧૮૫] મધુરં રસમાપ્ય નિષ્પતેદ્રસનાતો રસલોભિનાં જલમ્ ।

પરિભાવ્ય વિપાકસાધ્વસં વિરતાનાં તુ તતો દ્વશોર્જલમ્ ॥૧૩॥

અનુવાદ : રસના લોભી મનુષ્યોને મધુર રસ પ્રાપ્ત થવાથી જીભમાંથી પાણી છૂટે છે, પરંતુ વિસ્કત માણસોને તો વિપાકનો ભય જાણવાથી આંખમાંથી પાણી પડે છે.

વિશેષાર્થ : રસના એટલે જીભ. સરસ ખાદ્ય પદાર્થો જોતાં કે એ વિશે સાંભળતાં જીભમાંથી રસ ઝરે છે. માણસ પોતાની ઈન્દ્રિયોને એટલો વશ બની જાય છે કે પોતાના ભોગ્ય પદાર્થોને જોતાં જ એની ઈન્દ્રિયોમાં સળવળાટ થવા લાગે છે. અહીં સ્વાદેન્દ્રિયનું ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે. મધુર રસની વાનગી જોતાં જ, તેની સુગંધ આવતાં જ રસના ભોગી માણસોની જિહ્વામાંથી લાળ ઝરવા માંડે છે. પરંતુ જે ત્યાગી-વૈરાગી માણસો છે તે ભોગાપભોગનો નહિ પણ એના વિપાકનો વિચાર કરે છે. ઈન્દ્રિયલુબ્ધ બનીને પોતે જે ભોગ ભોગવ્યા એ માટે પરિણામે કાલાન્તરે કેટલું દુઃખ ભોગવવું પડશે તેનો વિચાર કરતાં તેમનું હૃદય દ્રવે છે. તેમની આંખમાંથી આંસુ સરે છે. પાણી તો ભોગી અને વૈરાગી બેયને ઝરે છે. એકનું જીભમાંથી અને બીજાનું આંખમાંથી. એકસરખી બે ક્રિયા વચ્ચે રહેલો વિરોધ લાક્ષણિક કવિત્વશૈલીથી ઉપાધ્યાયજી મહારાજે અહીં સચોટ રીતે દર્શાવ્યો છે.

[૧૮૬] इह ये गुणपुष्पपूरिते धृतिपत्नीमुपगुह्य शेरते ।

विमले सुविकल्पतल्पके क्व बहिःस्पर्शरता भवन्तु ते ॥૧૪॥

અનુવાદ : આ લોકમાં જેઓ ગુણરૂપી પુષ્પોથી ભરેલી, નિર્મળ સુવિકલ્પરૂપી શય્યામાં ધૃતિરૂપી પત્નીને આલિંગન દઈને સૂઈ જાય છે, તેઓ પછી બહારના સ્પર્શમાં આસક્ત કેમ થાય ?

વિશેષાર્થ : સંસારી જનોના સુખભોગ સ્થૂલ પ્રકારનાં, નાશવંત અને ખેદ, ગ્લાનિ વગેરે ભાવોને જન્માવનાર છે. કોઈને લાગે કે યોગી મહાત્માઓના જીવનમાં આ બધું ખૂટે છે. પરંતુ વસ્તુતઃ તેઓ કશું જ ગુમાવતા નથી. આપણી પ્રાચીન રૂપકશૈલીએ આ બધી વસ્તુઓને ઘટાવવામાં આવે તો યોગીજનો વધારે સુખ માણે છે એમ કહી શકાય. તેઓ પાસે શ્રદ્ધા, ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ, કરુણા, સંતોષ, સત્ય, સંયમ વગેરે ગુણરૂપી પુષ્પોથી ભરેલી શય્યા છે કે જે ક્યારેય કરમાતી નથી. એ શય્યા સુવિકલ્પથી નિર્મળ છે. એ ક્યારેય ગંદી થતી નથી. યોગી મહાત્માઓની પત્ની તે ધૃતિ (ધીરજ) છે, જે સ્વસ્થ છે. એને ઉતાવળ નથી અને ગભરાટ નથી. આવી પત્ની સાથે જેને શય્યાસુખ માણવા મળતું હોય તેને બાહ્ય સ્પર્શસુખની કોઈ ખેવના રહે નહિ. શય્યામાંથી ઊઠ્યા પછી સંસારી ભોગીજન થાકેલો, ઉદાસીન, નિસ્તેજ દેખાય છે. અધ્યાત્મના રસમાં નિમગ્ન એવા યોગીજન વધુ ઉત્સાહી, વધુ પ્રસન્ન અને વધુ તેજવંત જણાય છે. એટલે જ યોગીજનના જીવનમાં કશું ખૂટતું નથી કે તેઓ કશું ગુમાવતા નથી.

[૧૮૭] हृदि निर्वृतिमेव बिभ्रतां न मुदे चन्दनलेपनाविधिः ।

विमलत्वमुपेयुषां सदा सलिलस्नानकलाऽपि निष्फला ॥૧૫॥

અનુવાદ : હૃદયમાં કેવળ નિર્વૃત્તિ (અપાર આનંદ) ધારણ કરનારાને ચંદનનો લેપ કરવાથી આનંદ થતો નથી. સદા નિર્મળ રહેનારા તેઓને માટે જળસ્નાનની વિધિ પણ નિષ્ફળ છે.

વિશેષાર્થ : શરીરની શીતળતા માટે ચંદનનો લેપ કરવામાં આવે છે. કેટલાક મસ્તકે તથા છાતીએ પણ લેપ કરે છે. એવો લેપ કામોત્તેજક પણ હોય છે અને વિરહાનલને શાંત કરનાર પણ હોય છે. સ્પર્શોન્દ્રિયના આનંદ માટે બાવનાચંદનનો લેપ થાય છે. એ આનંદ પૌદ્ગલિક છે અને ઈન્દ્રિયો દ્વારા ભોગવાય છે. પરંતુ જે મહાત્માઓનાં હૃદય આત્મસ્વરૂપમાં રમણતા કરવા રૂપ આનંદથી ભરપૂર છે તેઓને આ સ્થૂલ ભૌતિક આનંદની શી પડી હોય ? એવો આનંદ તેઓને તુચ્છ, નીરસ, નિરર્થક તથા અવળી દિશામાં લઈ જનારો લાગે છે.

જેમ ચંદનનો લેપ નિરર્થક છે તેમ સ્નાનવિધિ પણ તેઓને નિરર્થક લાગે છે. જળસ્નાન શરીરનો મેલ દૂર કરવા માટે મુખ્યત્વે હોય છે. પરંતુ શરીરના મેલ કરતાં કર્મના મળને દૂર કરવો એ મહત્ત્વનું છે. જે મહાત્માઓએ તપ, જપ, સંયમ અને ધ્યાન દ્વારા પોતાના અંતરંગ મેલને અલ્પ કરી નાખ્યો હોય છે તેઓનાં સ્થૂલ ઔદારિક શરીર પણ કુદરતી રીતે, ઓજસ્ તત્ત્વના પ્રભાવે, નિર્મળ રહે છે. તેઓને સ્થૂલ જળસ્નાનની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

[૧૯૮] ગણયન્તિ જનુઃ સ્વમર્થવત્સુરતોલ્લાસસુખેન ભોગિનઃ ।

મદનાહિવિષોગ્રમૂર્છનામયતુલ્યં તુ તદેવ યોગિનઃ ॥૧૬॥

અનુવાદ : ભોગીજનો કામભોગના વિલાસરૂપ સુખ વડે પોતાના જન્મને સાર્થક માને છે, પરંતુ યોગીઓ તો તેને કામદેવરૂપી સર્પના વિષની ઉગ્ર મૂર્છા તુલ્ય માને છે.

વિશેષાર્થ : ભોગી અને યોગી વચ્ચેની દૃષ્ટિમાં કેટલો બધો ફરક હોય છે ! બંનેની દૃષ્ટિ સામસામા છેડે આવેલી જોઈ શકાય છે. ભોગીજનોને માટે સ્થૂલ ઈન્દ્રિયાર્થ સુખ એ જ સાચું સુખ છે એમ જોવા મળે છે. સ્પર્શન્દ્રિયાદિ સર્વ ઈન્દ્રિયોનાં વિવિધ સાંસારિક સુખોમાં કામભોગનું સુખ સૌથી ચડિયાતું તેઓને લાગે છે. સ્ત્રીપુરુષની રતિક્રીડા એટલે જાણે જીવનની સાર્થકતા. એનાથી ચડિયાતું બીજું કોઈ સુખ જ ન હોઈ શકે એવા ભ્રમમાં ભોગીઓ રહે છે, પરંતુ તત્ત્વદૃષ્ટિ ધરાવનાર યોગી મહાત્માઓ તો સમજતા હોય છે કે એ સાંસારિક સુખમાં પણ કેટલું બધું પાપ રહેલું છે. જે સુખને ભોગીઓ અમૃતતુલ્ય ગણે છે એ સુખ વસ્તુતઃ વિષતુલ્ય છે. કામભોગ વખતે માણસ મોહાંધ બની જાય છે. પણ હકીકતમાં તો કામદેવરૂપી સર્પે મારેલા ડંખને લીધે આખા શરીરમાં વ્યાપેલા વિષને કારણે આવેલી એ મૂર્છા છે. એ જીવલેણ નીવડવાની છે.

[૧૯૯] તદિમે વિષયાઃ કિલૈહિકા ન મુદે કેઽપિ વિરક્તચેતસામ્ ।

પરલોકસુખેઽપિ નિઃસ્પૃહાઃ પરમાનંદરસાલસા અમી ॥૧૭॥

અનુવાદ : એટલે જ વિરક્ત ચિત્તવાળાઓને આ લોકના કોઈપણ વિષયો આનંદ આપી શકતા નથી. પરમાનંદના રસમાં મગ્ન બનેલા તેઓ પરલોકના સુખ વિશે પણ નિઃસ્પૃહ હોય છે.

વિશેષાર્થ : સંસારના જીવો ઈન્દ્રિયસુખ પાછળ દોટ મૂકે છે. આ સુખ જ ભોગવવા યોગ્ય છે એમ તેઓ સમજે છે. 'આજનો લ્હાવો લીજીએ, કાલ કોણે દીઠી છે'—એવી માન્યતામાં તેઓ રાયે છે. આ એમની બ્રામક માન્યતા છે. સંસારમાં સર્વ જીવોને સર્વકાળ માટે યથેચ્છ સુખ સાંપડી રહે છે એવું નથી. સંસાર એવાં ભૌતિક સુખો કરતાં દુઃખોથી વધારે ભરેલો છે. કેટલાક લોકોની મતિ અવળી રીતે કામ કરે છે. તેઓને પરલોકનાં એટલે કે અન્ય ભવનાં અથવા દેવગતિનાં સુખ વધારે વહાલાં લાગે છે. એ મેળવવા માટે તેઓ આ જન્મમાં ઘણું કષ્ટ વેઠે છે. એવા આશયથી તેઓ તપશ્ચર્યા કરે છે. પરંતુ દેવગતિનાં એ સુખો પણ પૌદ્ગલિક અને નાશવંત છે. વિરક્ત ચિત્તવાળા જ્ઞાની મહાત્માઓને શ્રીમંતોનાં કે ચક્રવર્તીઓનાં સાંસારિક સુખ આકર્ષી શકતાં નથી. સ્વભાવમાં રમણતાના સુખ આગળ આ સુખ તેઓને તુચ્છ અને બાધાકારક લાગે છે. વૈરાગ્યવાન આત્માઓ તો દેવગતિનાં એવાં સુખ મેળવવા માટે પણ ઉદાસીન રહે છે. તેઓ તો પરમાનંદમાં જ મગ્ન રહે છે. સ્વરૂપાનંદમાં જ તેઓ લીન રહે છે. આ પરમાનંદ ભવભ્રમણ ઘટાડે છે અને મુક્તિસુખ તરફ લઈ જાય છે. મુક્તિસુખ એ સર્વોચ્ચ સુખ છે. એ પરમાનંદ જ છે.

[૨૦૦] મદમોહવિષાદમત્સર-જ્વરબાધાવિધુરાઃ સુરા અપિ ।

વિષમિશ્રિતપાયસાન્નવત્ સુખમેતેષ્વપિ નૈતિ રમ્યતામ્ ॥૧૮॥

અનુવાદ : દેવતાઓ પણ મદ, મોહ, વિષાદ, મત્સરના જ્વરથી વ્યાકુળ રહે છે. તેથી તેઓનું સુખ પણ વિષથી મિશ્રિત થયેલી દૂધની વાનગીની જેમ સુંદર લાગતું નથી.

વિશેષાર્થ : દેવગતિમાં એકાન્તે ભૌતિક સુખ છે એમ ન કહી શકાય. દેવોને પણ પોતાની ઋદ્ધિ, પદવી, દેવાંગનાઓ વગેરેની સમસ્યાઓ હોય છે. પરસ્પરના વ્યવહારને કારણે દેવગતિમાં પણ અહંકાર, રાગદ્વેષ, ખેદ, ઈર્ષ્યા વગેરેનો પરિતાપ રહે છે. એટલે જો તેઓને સુખ હોય તો પણ તે સર્વાંશે નિર્ભેગ સુખ નથી. તેઓમાં પણ આવા મલિન ભાવો ભળે છે. અહીં ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે કે દૂધની સરસ વાનગી બનાવવામાં આવી હોય, પણ જો કહેવામાં આવે કે તેમાં વિષનું બિંદુ પડી ગયું છે, તો તે વાનગી સ્વાદમાં ગમે તેટલી મિષ્ટ લાગે તો પણ તે ખાનારને ઝાડા-ઊલટી થાય છે અને અંતે તે મરણને શરણ થાય છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જેનામાં મોક્ષગતિનાં સુખની સમજ આવી છે અને તે માટે લગની લાગી છે તેને દેવગતિનાં સુખ પ્રત્યે પણ ભાવ થશે નહિ.

[૨૦૧] રમણીવિરહેણ વહ્નિના બહુબાષ્પાનિલદીપિતેન યત્ ।

ત્રિદશૈર્દિવિ દુઃખમાપ્યતે ઘટતે તત્ર કથં સુખસ્થિતિઃ ॥૧૧॥

અનુવાદ : બહુ આંસુઓરૂપી વાયુ વડે રમણીઓના વિરહનો અગ્નિ જેમનો પ્રજ્વળી રહ્યો છે એવા દેવો પણ દેવલોકમાં દુખ અનુભવે છે. ત્યાં સુખની સ્થિતિ કેવી રીતે ઘટી શકે ?

વિશેષાર્થ : મનુષ્ય કરતાં દેવોને સ્વર્ગમાં સુખ વધારે ભોગવવા મળે છે. દેવો પાસે વૈક્રિય લબ્ધિ, દીર્ઘ આયુષ્ય, અવધિજ્ઞાન વગેરે હોય છે. એમની ભોગોપભોગની બધી ઈચ્છાઓ તરત સંતોષાય છે. સ્વર્ગલોકમાં સુખ ખરું, પણ તે ભૌતિક પ્રકારનું સુખ છે. તે પારમાર્થિક સુખ નથી. વળી જે સુખ છે તે પણ એકાન્તે સુખ નથી. સ્વર્ગના દેવોને પણ દુઃખ હોય છે. તેઓને પણ જ્યારે પોતાની દેવીનો વિરહ થાય ત્યારે તેઓ પણ આંસુ સારતા હોય છે. આવાં તો જાતજાતનાં દુઃખો દેવોને પણ હોય છે. એટલે સ્વર્ગ એટલે નર્યું સુખ એવા ભ્રમમાં રહેવું ન જોઈએ. વળી સ્વર્ગનું આયુષ્ય પૂરું થતાં સ્વર્ગીય જીવન પણ પૂરું થઈ જશે એ વાત પણ ભૂલવી ન જોઈએ.

[૨૦૨] પ્રથમાનવિમાનસંપદા ચ્યવનસ્યાપિ દિવો વિચિન્તનાત્ ।

હૃદયં ન હિ યદ્વિદીર્યતે દ્યુસદાં તત્કુલિશાણુનિર્મિતમ્ ॥૨૦॥

અનુવાદ : દેવલોકમાંથી ચ્યવન થવાનું છે એવા વિચારથી મોટા વિમાનની સંપદાવાળા દેવોનું હૃદય વિદીર્ષા થતું નથી. તેથી એમ લાગે છે કે તેમનું હૃદય વજ્રના પરમાણુનું બનેલું હશે !

વિશેષાર્થ : દેવલોકમાં દેવોનાં વિમાનની સંપત્તિ-સમૃદ્ધિ ઘણી મોટી હોય છે. દેવોનું આયુષ્ય જ્યારે પૂરું થવા આવે છે અને ચ્યવનકાળ નજીકમાં હોય છે ત્યારે પોતાની આટલી બધી સમૃદ્ધિ છોડીને પોતે હવે ચાલ્યા જવાનું છે એ વાતે દેવોને દુઃખ થાય છે. તેમનાં મુખ કરમાવા લાગે છે. આવું દુઃખ મનુષ્યને માથે પડે તો તેનું હૃદય ફાટી જાય. આવું દુઃખ તે જીરવી ન શકે. પરંતુ દેવોનું હૃદય વિદીર્ષા થતું નથી. એના ટુકડા થતા નથી. માટે કલ્પના કરવામાં આવે છે કે તેઓનાં હૃદય શું વજ્રના પરમાણુઓથી બનેલાં હશે ! વજ્ર એવો પદાર્થ છે કે એના પ્રહારથી પર્વતો તૂટી જાય છે. પરંતુ વજ્ર ઉપર પ્રહારો કરવા છતાં તેને કશું થતું નથી. દેવોનાં હૃદયની જડતાનો અહીં નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

[૨૦૩] વિષયેષુ રતિઃ શિવાર્થિનો ન ગતિષ્વસ્તિ કિલાઽઽખિલાસ્વપિ ।

ઘનનંદનચંદનાર્થિનો—ગિરિભૂમિષ્વપરદ્રુમેષ્વિવ ॥૨૧॥

અનુવાદ : જેમ ગાઢ નંદનવનનાં ચંદનવૃક્ષોની ઈચ્છાવાળાને ગિરિભૂમિમાં કે બીજે આવેલાં બીજાં અનેક વૃક્ષો પ્રત્યે પ્રીતિ થતી નથી, તેમ મોક્ષની અભિલાષાવાળાને ચારે ગતિ વિશે કે તેમાં રહેલા વિષયો વિશે પ્રીતિ થતી નથી.

વિશેષાર્થ : જે શિવાર્થી છે અર્થાત્ મોક્ષાર્થી છે તેને સંસારનાં કોઈ પણ પ્રકારનાં પૌદ્ગલિક સુખમાં રસ પડતો નથી. દેવતા, નારકી, મનુષ્ય અને તિર્યચ એ ચારે ગતિમાં પૌદ્ગલિક સુખના વિવિધ વિષયો છે. પરંતુ એ સુખ તુચ્છ, ક્ષણજીવી અને આત્માને સંસારમાં રખડાવનાર અને ભવભ્રમણ વધારનાર છે. એવાં સુખમાં સુખબુદ્ધિ કરાય નહિ. જેને એક વખત મોક્ષના સુખની લગની લાગે તેને પછી સંસારનાં સુખમાં રતિ ઉત્પન્ન થાય નહિ. ગ્રંથકાર આ સમજાવવા અહીં સરસ ઉપમા આપે છે કે જેને મેરુ પર્વત પરના નંદનવનનાં ચંદનવૃક્ષની અભિલાષા જાગી હોય તેને બીજા ગમે તેવા પર્વતોમાં ઊગતાં ભાતભાતનાં વૃક્ષોથી સંતોષ થાય નહિ. વનમાં સર્વોત્તમ તે નંદનવન છે અને એનાં વૃક્ષોમાં સર્વોત્તમ તે ચંદનવૃક્ષ છે. જ્યારે શ્રેષ્ઠ વૃક્ષની પ્રાપ્તિ થતી હોય ત્યારે સામાન્ય વૃક્ષનાં લાકડાંમાં કોણ જીવ ઘાલે ? તેવી રીતે જેમને મોક્ષના સુખોની અભિલાષા જાગી હોય તેમને સાંસારિક સુખોની ઈચ્છા ક્યાંથી રહે ?

[૨૦૪] ઇતિ શુદ્ધમતિસ્થિરીકૃતાપરવૈરાગ્યરસસ્ય યોગિનઃ ।

સ્વગુણેષુ વિતૃષ્ણતાવહં પરવૈરાગ્યમપિ પ્રવર્તતે ॥૨૨॥

અનુવાદ : આ રીતે શુદ્ધ બુદ્ધિ વડે જેઓએ ‘અપર’ પ્રકારના (વિષયો પ્રત્યેના) વૈરાગ્ય રસને સ્થિર કર્યો છે એવા યોગીઓને આત્માના ગુણો વિશે નિસ્પૃહતારૂપી ‘પર-વૈરાગ્ય’ પણ પ્રવર્તે છે.

વિશેષાર્થ : આ અધિકારના પ્રથમ શ્લોકમાં ‘અપર’ વૈરાગ્ય અને ‘પર’ વૈરાગ્ય એવા બે પ્રકારના વૈરાગ્યની વાત કહી છે. વિષયો તરફના વૈરાગ્યને અપર (નીચેની કોટિનો) વૈરાગ્ય અને સ્વગુણ પ્રત્યેના વૈરાગ્યને પર (ઊંચી કોટિનો) વૈરાગ્ય કહ્યો છે. જ્યાં સુધી વિષયો પ્રત્યેનો વૈરાગ્ય સ્થિર થતો નથી ત્યાં સુધી સ્વગુણ પ્રત્યેનો વૈરાગ્ય આવતો નથી. સ્વગુણ પ્રત્યે પૂરો વૈરાગ્ય હોય અને વિષયો પ્રત્યે વૈરાગ્ય ન હોય એવી સ્થિતિ ક્યારેય સંભવિત નથી. વિષયો પ્રત્યેના વૈરાગ્યને પણ ઉત્તરોત્તર વધુ અને વધુ સ્થિર અને દઢ કરતાં જ જવું જોઈએ. તે માટે જરૂર છે વિશુદ્ધ ચિત્તની.

જ્યારે વિષયો પ્રત્યેના વૈરાગ્ય પછી આત્માના ગુણો ખીલવા લાગે છે ત્યારે પોતાના તેવા ગુણો માટે અભિમાન થવાનો સંભવ રહે છે. વળી એ ગુણો દ્વારા થતી ઈષ્ટસિદ્ધિ માટે લાલસા જાગવાનો પણ સંભવ રહે છે. એ ગુણોને પ્રતાપે જો લબ્ધિઓ પ્રગટ થાય તો તેનો ઉપયોગ કરવાનું મન થાય છે. પરંતુ મહાન યોગીઓ સ્વગુણ પ્રત્યે પણ નિસ્પૃહ, ઉદાસીન, વૈરાગી રહે છે. તેમનો વૈરાગ્ય એવી ઉત્કૃષ્ટ કોટિનો હોય છે.

[૨૦૫] વિપુલર્દ્ધિપુલાકચારણ—પ્રબલાશીવિષમુચ્ચલબ્ધયઃ ।

ન મદાય વિરક્તચેતસા—મનુષંગોપનતાઃ પલ્લાલવત્ ॥૨૩॥

અનુવાદ : અનુષંગથી વિપુલલબ્ધિ, પુલાકલબ્ધિ, ચારણલબ્ધિ, મોટી આશીવિષલબ્ધિ વગેરે મુખ્ય લબ્ધિ પ્રગટ થાય તો પણ, જેમ ખેતીમાં અનાજની સાથે ઉત્પન્ન થતા પરાળ વગેરે માટે અભિમાન થતું નથી, તેમ વૈરાગી આત્માઓને તેનું અભિમાન થતું નથી.

વિશેષાર્થ : અનુષંગ એટલે બીજો ઉદ્દેશ હોય, છતાં નહિ ઈચ્છેલા પદાર્થોની પ્રાપ્તિ થવી તે. કેટલાક લબ્ધિસિદ્ધિ મેળવવાના આશયથી જ સાધના કરે છે. એવા કેટલાક સાધકોને તેવી લબ્ધિ કદાચ પ્રગટ થતી હોય તો પણ તેના વારંવાર પ્રયોગથી, તેના અભિમાનથી, તેના થયેલા દુરુપયોગથી કે પોતાનામાં જાગતી ધન, સ્ત્રી, યશ વગેરેની લાલસાથી તેવી લબ્ધિસિદ્ધિ થોડા કાળમાં પાછી ચાલી જાય છે. લબ્ધિસિદ્ધિ પ્રગટ થવી અને તે કાયમ ટકી રહેવી તે ઘણી કઠિન વાત છે. પરંતુ મોક્ષની સાધનાના માર્ગે આગળ વધેલા મહાત્માઓને પોતાની સાધના કરતાં કરતાં પોતાની કોઈ ઈચ્છા ન હોવા છતાં સહજ રીતે કેટલીક લબ્ધિઓ પ્રગટ થાય છે. ક્યારેક તો વિપુલલબ્ધિ, પુલાકલબ્ધિ, ચારણલબ્ધિ, આશીવિષલબ્ધિ વગેરે મોટી લબ્ધિઓ પ્રગટ થાય છે.

વિપુલલબ્ધિ એટલે વિસ્તારવાળી લબ્ધિ. એ દ્વારા મનઃપર્યવજ્ઞાનવાળા મુનિઓ ઘટપટ વગેરે વસ્તુઓના સમસ્ત પર્યાયોને ગ્રહણ કરી શકે છે. ચારણલબ્ધિવાળા સાધકો આકાશમાં આવવાજવાની શક્તિ ધરાવે છે. આશીવિષલબ્ધિવાળા સાધકોએ આપેલો શાપ (અથવા આશીર્વાદ) નિષ્ફળ જતો નથી. પુલાકલબ્ધિવાળા સાધકો શત્રુની સેનાને પરાજિત કરવાની શક્તિ ધરાવે છે.

વિવિધ લબ્ધિઓ ઉપરાંત મંત્રવિદ્યાઓ, તંત્રવિદ્યાઓ, ચમત્કારિક ઔષધિપ્રયોગો વગેરેની સિદ્ધિઓ પણ કેટલાક યોગીઓને પ્રાપ્ત થાય છે.

આવી મોટી મોટી લબ્ધિઓ કે સિદ્ધિઓ જે પ્રગટ થાય છે તે તો ખેતી કરનાર ખેડૂતને અનાજ ઊગવા સાથે જ ઘાસ, ફોતરાં વગેરે પણ પ્રાપ્ત થાય છે તેના જેવું છે. પોતે આટલું બધું ઘાસ ઉગાડ્યું એવું અભિમાન ખેડૂતને ક્યારેય નહિ થાય, કારણ કે ઘાસ તો એની મેળે ઊગે છે. તેવી રીતે આ લબ્ધિઓ તો આત્મસ્વરૂપની સાધના કરતાં કરતાં સ્વયમેવ પ્રગટ થાય છે. એનું અભિમાન કરવાનું ન હોય. સાચા વૈરાગી મહાત્મા એવું અભિમાન ક્યારેય કરતા નથી. પોતાને એવી લબ્ધિ પ્રગટ થઈ છે એવો નિર્દેશ પણ તેઓ કરતા નથી. લબ્ધિની લપસણી ભૂમિ ઓળંગી જવામાં જ તેઓ પોતાની સાધનાની સાર્થકતા સમજે છે.

[૨૦૬] કલિતાતિશયોઽપિ કોઽપિ નો વિબુધાનાં મદકૃદ્ગુણવ્રજઃ ।

અધિકં ન વિદન્ત્યમી યતો નિજભાવે સમુદચતિ સ્વતઃ ॥૨૪॥

અનુવાદ : પોતાનો કોઈ ગુણસમૂહ અતિશયતાને પામેલો હોય તો પણ મહાત્માઓને તે મદ કરાવનાર થતો નથી. તેઓ તો નિજ સ્વભાવમાં આનંદ અનુભવતા હોવાથી તેને અધિક ગણતા નથી.

વિશેષાર્થ : જીવ અધ્યાત્મ સાધનામાં જેમ જેમ આગળ વધતો જાય છે તેમ તેમ તેના ગુણોની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. એવા કેટલાક ગુણો અતિશયતાને પામે છે. એથી એવા મહાત્માઓને વિવિધ પ્રકારની લબ્ધિઓ પ્રગટ થતી જાય છે. તેઓ વચનસિદ્ધ બની જાય છે. વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આવા ગુણો વિરલ કે અસામાન્ય હોવાથી તેની વાત લોકોમાં જલદી પ્રસરી જાય છે. એવે વખતે એવા મહાત્માઓનો કસોટીનો કાળ ચાલુ થાય છે. એવા ચમત્કારોનું કર્તૃત્વ સ્વીકારી લેવાનું કેટલાકને મન થાય છે. ક્યારેક તો અંતરમાં સૂક્ષ્મ અભિમાનનો ભાવ રહે છે. પરંતુ જે ઊંચી કોટિના સાધક મહાત્માઓ હોય છે તેઓ કશું જ અભિમાન કરતા નથી. પોતાના એવા ગુણોને તે ગોપવે છે. પોતાના ગુણોની અતિશયતાએ એવું કાર્ય કર્યું તે વિશે કશું જાણવાની પણ એમને ઈચ્છા રહેતી નથી. વળી એ અતિશયતાને પણ તેઓ અધિક ગણતા નથી. તેઓ તો પોતાના સ્વરૂપમાં જ રમતા રહે છે. આ સ્વભાવરમણતા સિવાય તેઓ બીજું કશું જાણતા નથી કે જાણવા ઈચ્છતા નથી.

[૨૦૭] હૃદયે ન શિવેऽપિ લુબ્ધતા સદનુષ્ઠાનમસંગમંગતિ ।

પુરુષસ્ય દશેયમિષ્યતે સહજાનંદતરંગસંગતા ॥૨૫॥

અનુવાદ : તેઓને મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે પણ લુબ્ધતા રહેતી નથી, કારણ કે તેઓનું સદનુષ્ઠાન પણ અસંગાનુષ્ઠાનમાં પરિણમે છે. સહજાનંદના તરંગોનો સંગ પામતી પુરુષ(આત્મા)ની આ દશા ઈચ્છવાયોગ્ય છે.

વિશેષાર્થ : અનેક સામાન્ય જીવોને સંસારના પરિભ્રમણમાંથી મુક્ત થવાની ઈચ્છા થતી નથી. એવી મુક્તિની અનેકને કશી સાચી જાણ પણ નથી હોતી. જીવને સાચી સમજણ જ્યારે પ્રાપ્ત થાય છે અને સંસારનાં દુઃખોમાંથી છૂટવા માટે મોક્ષ એ જ એક માત્ર ઉપાય છે એવી શ્રદ્ધા અથવા પ્રતીતિ થાય છે ત્યારે એ મોક્ષાભિલાષી બને છે. મોક્ષની ઈચ્છા કરવી અને એ માટેનો પુરુષાર્થ આદરવો એ સામાન્ય જીવનું પ્રાથમિક લક્ષણ હોય છે. તેમાં કશું અયોગ્ય નથી. પરંતુ જીવ જ્યારે સાધનાના માર્ગમાં ઊંચે ચડતો જાય છે, જ્યારે એનો શુદ્ધોપયોગ વધતો જાય છે ત્યારે, અને જ્યારે સર્વ કામનાઓમાંથી મુક્ત થઈ એ સહજ સ્થિતિમાં આવી જાય છે ત્યારે મોક્ષ તો સ્વયમેવ આવવાનો જ છે એવી દૃઢ આંતરપ્રતીતિને કારણે ‘મારે મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરવી જ છે’ એવી કામના પણ છૂટી જાય છે. એવા મહાત્માઓ માટે શુભ કર્મ બંધાવનાર એવાં સદનુષ્ઠાન પણ કરવાનાં રહેતાં નથી. પ્રીતિ, ભક્તિ, વચન અને અસંગ એ ચાર અનુષ્ઠાનોમાં તેઓ અસંગ અનુષ્ઠાનમાં પહોંચી જાય છે, પછી તો ભેદજ્ઞાનના અનુભવ વડે પ્રાપ્ત થતી તેમની આત્મદશા સહજાનંદના તરંગોથી યુક્ત હોય છે.

[૨૦૮] ઇતિ યસ્ય મહામતેર્ભવેદિહ વૈરાગ્યવિલાસભૃન્મનઃ ।

ઉપયન્તિ વરીતુમુચ્ચકૈસ્તમુદારપ્રકૃતિં યશઃશ્રિયઃ ॥૨૬॥

અનુવાદ : આવી રીતે મહાબુદ્ધિવાળા જે પુરુષોનું હૃદય વૈરાગ્યના વિલાસથી સભર છે તેવા ઉદાર પ્રકૃતિવાળાને વરવાને માટે યશલક્ષ્મી (મોક્ષલક્ષ્મી) ઉત્સુકતાપૂર્વક સમીપ આવે છે.

વિશેષાર્થ : જેઓનું ચિત્ત વૈરાગ્યવાસિત હોય છે એવા ઉદારચિત્ત, મહાબુદ્ધિવાળા મહાત્માઓનાં

ઉત્તમ લક્ષણો આ અધિકારમાં દર્શાવવામાં આવ્યાં. એવા મહાત્માઓને સંસારની ભૌતિક સમૃદ્ધિરૂપી લક્ષ્મીની જરા સરખી પણ વાંછા હોતી નથી. તેઓ તો વિરક્તિમાં જ લીન હોય છે. તેઓ ખાતાપીતા કે હરતાફરતા જોવા મળે તો પણ તેમની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ અનાસક્તભાવે, આત્મસાક્ષીએ થતી હોય છે. જેમને માત્ર મોક્ષની જ અભિલાષા છે તેઓને યશની પણ કોઈ દરકાર હોતી નથી. પરંતુ તેઓના નામની, ચારિત્રની સુવાસ યશરૂપે આસપાસ પ્રસર્યા વિના રહેતી નથી. એટલે યશરૂપી લક્ષ્મી તેમને વરવા ઉત્સુકતાપૂર્વક સામેથી ચાલતી આવે છે. યશરૂપી લક્ષ્મી એટલે મોક્ષરૂપી લક્ષ્મી એમ અર્થ ઘટાવી શકાય, કારણ કે સાંસારિક યશકીર્તિની કામના મોક્ષાર્થીને હોતી નથી. 'યશ' શબ્દ આ અધિકારને અંતે પ્રયોજીને ગ્રંથકારે પ્રાચીન શૈલી અનુસાર પોતાનું નામ ગૂંધી લીધું છે.

इति वैराग्यविषयाधिकारः ।

वैराग्यविषय अधिकार संपूर्ण.

इति द्वितीयः प्रबंधः ।

પ્રબંધ ત્રીજો

અધિકાર આઠમો

★ મમત્વ-ત્યાગ અધિકાર ★

[૨૦૯] નિર્મમસ્યૈવ વૈરાગ્યં સ્થિરત્વમવગાહતે ।

પરિત્યજેત્તતઃ પ્રાજ્ઞો મમતામત્યનર્થદામ્ ॥૧॥

અનુવાદ : નિર્મમ પુરુષોનો વૈરાગ્ય જ સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એટલા માટે પ્રાજ્ઞ પુરુષોએ અત્યંત અનર્થ આપનારી મમતાનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ.

વિશેષાર્થ : વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ અને વૈરાગ્યના ભેદો સમજાવ્યા પછી અંતરમાં પ્રગટેલા વૈરાગ્યને સ્થિર કેવી રીતે રાખી શકાય તેની વિચારણા કરતાં ગ્રંથકાર અહીં કહે છે કે હૃદયમાં જન્મેલા વૈરાગ્યને નિર્મમ એટલે મમતારહિત હોય એવા પ્રાજ્ઞ પુરુષો સ્થિર રાખી શકે છે. વૈરાગ્યનાં ઘાતક બળોમાં એક મોટું બળ તે મમતાનું છે. મમતા સંસારમાં સર્વત્ર વ્યાપેલી છે. નાના બાળકથી માંડીને વયોવૃદ્ધ વ્યક્તિ સુધી સૌના જીવનમાં 'આ મારું શરીર', 'આ મારું ઘર', 'આ મારાં માતા-પિતા', 'આ મારી પત્ની', 'આ મારી મિલકત'... એમ 'મારું'નો ભાવ સતત ચાલતો રહે છે. આ મમત્વબુદ્ધિ જેમ જેમ ઓછી થતી જાય તેમ તેમ વૈરાગ્યનો ભાવ વધુ અને વધુ પ્રગટ થતો જાય. જીવનમાં નિર્મમ થઈ જાય ત્યાગથી શરૂઆત કરી, વધતાં વધતાં ધનદોલત અને પુત્રપરિવારના ત્યાગ સુધી પહોંચી અને એથી આગળ જતાં દેહ પર ધારણ કરેલાં વસ્ત્રો પણ પોતાનાં નથી અને છેવટે દેહ પણ પોતાનો નથી, પોતે તો માત્ર વિશુદ્ધ આત્મા છે, એ ભાવમાં સ્થિરતા આવે તો વૈરાગ્ય દૃઢ થઈ શકે. વૈરાગ્યનું એવું લક્ષણ નથી કે એક વખત પ્રગટ થયો એટલે તે કાયમ રહે જ. નિમિત્ત મળતાં વૈરાગ્ય ચાલ્યો જતાં વાર નથી લાગતી. જીવે એ માટે સતત સાવધ રહેવાની જરૂર છે. એક બાજુ મમતાનો ત્યાગ અને બીજી બાજુ તત્ત્વરુચિ તથા વિવેક એ બંને વૈરાગ્યને સ્થિર રહેવામાં સહાયરૂપ બની શકે છે. ભવોભવનાં દુઃખોની ખાણ જેવી મમતા હણાતાં જીવ પોતાનું આત્મહિત સાધી શકે છે.

[૨૧૦] વિષયૈઃ કિં પરિત્યક્તૈર્જાગર્તિ મમતા યદિ ।

ત્યાગાત્કંચુકમાત્રસ્ય ભુજંગો ન હિ નિર્વિષઃ ॥૨॥

અનુવાદ : જો મમતા જાગૃત હોય તો વિષયોનો ત્યાગ કરવાથી શું વળે ? માત્ર કાંચળીનો ત્યાગ કરી દેવાથી સાપ વિષરહિત થતો નથી.

વિશેષાર્થ : ઈન્દ્રિયોના બાહ્ય વિષયોનો માણસ ત્યાગ કરે અથવા ભાવ વગર ઈન્દ્રિયોનું દમન કરે, પણ એના અંતરના ખૂણામાં મમત્વબુદ્ધિ પડેલી હોય તો એનો વિષયોનો ત્યાગ સ્થિર રહી શકતો નથી. મમતા ક્રમે ક્રમે ચિત્તને પાછું વિષયોના ભોગોપભોગ તરફ વાળે છે. પોતાનો દેહ, પુત્રપરિવાર, ધનદોલત,

માલમિલકત વગેરે માટેનો મમત્વભાવ છોડવો સરળ નથી. એ જ્યાં સુધી ન છૂટે ત્યાં સુધી હરવાફરવાના કે ખાવાપીવાના કેટલાક કડક નિયમો લેવામાં આવે તો પણ તે નિયમો ક્યારે શિથિલ થઈ જશે કે છૂટી જશે તે કહી શકાય નહિ. હૃદયમાં મમતાને જીવતી રાખીને બાહ્ય વિષયોનો ત્યાગ કરવો એ તો સાપ કાંચળી ઉતારે એના જેવું થયું. કાંચળી ઉતારવાથી સાપ નિર્વિષ થઈ જતો નથી. એટલે જે ઝેર છે તે મમતાનું છે. મમતા નિર્મૂળ થઈ જાય તો કાંચળી જેવા વિષયોનો ત્યાગ સહજ બની જાય.

[૨૧૧] કષ્ટેન હિ ગુણગ્રામં પ્રગુણીકુરુતે મુનિઃ ।

મમતારાક્ષસી સર્વ ભક્ષયત્યેકહેલયા ॥૩॥

અનુવાદ : મુનિ કષ્ટ વેઠીને ગુણોના સમૂહની વૃદ્ધિ કરે છે, પરંતુ મમતારૂપી રાક્ષસી તે સર્વનું એક ઝપાટામાં રમત(હેલા)ની જેમ ભક્ષણ કરી જાય છે.

વિશેષાર્થ : આરાધનાનો માર્ગ ઘણો કઠિન છે. એક પછી એક આત્મિક ગુણો પ્રગટાવવાનું સરળ નથી. દયા, શાંતિ, ક્ષમા, સરળતા, સત્ય, નિર્લોભીપણું વગેરે ગુણો મુનિ ત્યાગ અને તપશ્ચર્યા કરીને તથા ઈન્દ્રિયોનું દમન કરીને પ્રગટાવે છે. તે પ્રતાદિ કષ્ટો સહન કરે છે, પરીષદો પણ સહન કરે છે અને સંયમમાં સ્થિર તથા લીન થવા માટે ભારે પુરુષાર્થ કરે છે, પરંતુ હૃદયમાં હજુ કંઈક એષણા જન્મ્યા કરે છે. પોતાનાં વ્રતતપ માટે પણ મમતા જન્મી શકે છે. પોતાના સંયમનાં ઉપકરણો માટે પણ મમત્વનો ભાવ પેદા થાય છે. એવી મમતા જ્યારે અચાનક રાક્ષસીનું રૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે મુનિએ વર્ષોની તપસ્યાથી પ્રગટાવેલા ગુણોનું એક ઝપાટે હેલાની જેમ એટલે કે રમતની જેમ મોજથી તે ભક્ષણ કરી જાય છે. સંયમનો માર્ગ ગ્રહણ કર્યા પછી પતિત થયેલા મહાત્માઓ દરેક જમાનાને જોવા મળે છે. મમતાનું સ્વરૂપ એવું માયાવી અને કુટિલ છે.

[૨૧૨] જન્તુકાન્તં પશૂકૃત્ય દ્રાગવિદ્યૌષધિબલાત્ ।

ઉપાયૈર્બહુભિઃ પત્ની મમતા ક્રીડયત્યહો ॥૪॥

અનુવાદ : અહો ! મમતારૂપી પત્ની અવિદ્યારૂપી ઔષધિના બળથી જીવરૂપી સ્વામીને પશુ બનાવીને ઘણા ઉપાયો વડે ક્રીડા કરે છે.

વિશેષાર્થ : અહીં ગ્રંથકારે રૂપક પ્રયોજ્યું છે. એમાં મમતારૂપી પત્ની, અવિદ્યારૂપી ઔષધિ અને જીવરૂપી સ્વામીનું કથાનક છે. જ્યાં મમતાનો ભાવ આવે, મારાપણાની વૃત્તિ આવે ત્યાં માણસની સત્યાસત્યના વિવેકની દૃષ્ટિ હણાવા લાગે છે. પોતાનાં અને પારકાં વચ્ચે માણસ તટસ્થતા કે ન્યાયબુદ્ધિ સાચવી શકતો નથી. તે સમજતો હોવા છતાં પોતાનાં પ્રત્યે પક્ષપાતી બની જાય છે. ક્યારેક તો પોતે પક્ષપાત કરે છે એટલું પણ એને સમજતું નથી. પક્ષપાતની સાથે ઈર્ષ્યા, અસૂયા, દ્વેષ, ક્રોધ, લોભ વગેરે ભાવો જાણતાં-અજાણતાં આવવા લાગે છે. એનો અર્થ એ થયો કે એની જ્ઞાનદૃષ્ટિ ઉપર આવરણ આવી ગયું છે. આ આવરણ તે અવિદ્યા છે. તે મમતાને કારણે જ આવે છે.

પોતાનો પતિ પોતાને વશ ન રહેતો હોય તો કેટલીક સ્ત્રીઓ મંત્રતંત્ર વગેરેનો આશ્રય લે છે.

પોતાના પતિને ભોજનમાં કશુંક ખવડાવી દેવાનું કોઈક બાવા-જતિ એને કહે તો તે કરવા પણ સ્ત્રી તૈયાર થાય છે. પોતાનો પતિ અન્ય સ્ત્રી તરફ જાય નહિ, પોતાને જ વશ રહે, પોતાનાં કામભોગની તૃપ્તિ થાય, પોતાની વસાહતકારની લાલસા સંતોષાય એ માટે સ્ત્રી પતિને કોઈક ઔષધિ ખવડાવવા તૈયાર થઈ જાય છે. અરે, કોઈ વખત જો સ્ત્રીને એમ કહેવામાં આવે કે અમુક ઔષધિ ખવડાવવાથી તારો પતિ બળદ થઈ જશે તો મોહાંધ બનેલી સ્ત્રી એમ પણ કરવા તૈયાર થાય છે. પરંતુ જો કામ પતી ગયા પછી બળદમાંથી પાછો પતિ બનાવવાની ઔષધિ કે મંત્રવિદ્યાની પોતાને જાણકારી ન હોય તો તેનો પહેલેથી તે વિચાર કરતી નથી. પરંતુ પછીથી પસ્તાય છે અને વલોપાત કરે છે. સ્ત્રી પોતાના હિતનો દીર્ઘદષ્ટિથી પૂરો વિચાર કર્યા વિના માત્ર તત્કાલીન સ્વાર્થ સાધવા માટે કેટલી હદ સુધી જઈ શકે છે તેની શક્તિનો અહીં રૂપક દ્વારા ગ્રંથકારે ખ્યાલ આપ્યો છે.

આવી જ રીતે મમતા જ્યાં હોય ત્યાં સત્યાસત્ય વિવેક ચાલ્યો જતાં અવિદ્યા આવ્યા વગર રહેતી નથી. એ અવિદ્યા દ્વારા મમતારૂપી પત્ની પોતાના જીવરૂપી સ્વામીને કેવો કેવો ભમાડે છે, તેને બળદિયા જેવો પશુ બનાવીને તેની પાસે કેવું કેવું કામ કરાવી લે છે તેનાં અનેક દૃશ્યો સંસારમાં નિતનિત જોવા મળે છે. માટે જ મમતારૂપી સ્ત્રીથી ચેતવા જેવું છે.

[૨૧૩] एकः परभवे याति जायते चैक एव हि ।

ममतोद्रेकतः सर्व संबंधं कल्पयत्यथ ॥૫॥

અનુવાદ : જીવ એકલો જ પરભવમાં જાય છે અને એકલો જ ઉત્પન્ન થાય છે. તો પણ મમતાના આવેગથી તે સર્વ સંબંધો કલ્પે છે.

વિશેષાર્થ : માણસ એકલો સંસારમાં આવે છે અને એકલો જાય છે. આવી લોકોક્તિ ઘણી વાર સાંભળવા મળે છે, પરંતુ એની અસર જીવન ઉપર જેટલી થવી જોઈએ તેટલી થતી નથી. માણસ મૃત્યુ પામે છે એટલે કે પરભવમાં જાય છે ત્યારે તેની સાથે કશું જ આવતું નથી. મૃત્યુ વખતે સ્વજનો અને સંબંધીઓ રોકકળ કરે છે, પણ કોઈ સાથે આવવા તૈયાર નથી. માણસ એકલો જ પરભવમાં જાય છે. એની પાસે અઢળક લક્ષ્મી હોય, ઘર, મકાન, દુકાન, વૈપારધંધો, ભાતભાતનાં કીમતી વસ્ત્ર હોય, અલંકારો હોય, મોજશોખની ચીજવસ્તુઓ હોય, મોટરકાર વગેરે સુંદર આકર્ષક વાહનો હોય, એ બધાં સાથેનો સંબંધ આંખ મીંચાતાં એક ક્ષણમાં પૂરો થઈ જાય છે. એમાંનું કશું જ સાથે નથી આવતું. અરે, પોતાનો સુંદર, સૌજવ્યુક્ત દેહ પણ સાથે નથી આવતો.

બાળક જન્મે છે ત્યારે પોતાની સાથે શું લઈને આવે છે ? એની મૂઠી વાળેલી હોય છે, પરંતુ તે ખાલી હોય છે. બાળક બે વસ્ત્ર પહેરીને પણ અવતરતું નથી. એવો જીવ જ્યારે મોટો થાય છે, સંસાર માંડે છે અને પાછો પરભવમાં જવાની તૈયારી કરે છે ત્યાં સુધીમાં એણે પોતાની મમતાનો કેટલો બધો વિસ્તાર કરી દીધો હોય છે ! કેટકેટલા સંબંધો એણે બાંધ્યા અને વિકસાવ્યા હોય છે ! ધનદોલત માટે કેટલો બધો પુરુષાર્થ એણે કર્યો હોય છે ! 'મારું, મારું' કરવાની વૃત્તિને કારણે જ આ બધું થાય છે. મમતા બહુ આવેગવાળી હોય છે. એનો ઊભરો જલદી શમતો નથી.

[૨૧૪] વ્યાપ્નોતિ મહતીં ભૂમિં વટબીજાદ્યથા વટઃ ।

યથૈકમમતાબીજાત્ પ્રપંચસ્યાપિ કલ્પના ॥૬॥

અનુવાદ : જેમ વડના એક બીજમાંથી ઊગેલો વડ વિશાળ ભૂમિમાં પથરાઈ જાય છે તેમ એક મમતારૂપી બીજમાંથી આ સર્વ પ્રપંચ(સંસાર)ની કલ્પના ઊભી થાય છે.

વિશેષાર્થ : મમતાના વિસ્તારને વડની ઉપમા અહીં આપવામાં આવી છે. વટવૃક્ષ ઉપર એનાં નાનાં નાનાં ફળ થાય છે. એને ટેટા કહેવામાં આવે છે. એક ટેટામાં રાઈના દાણા જેવડાં ઘણાં બધાં નાનાંનાનાં બી હોય છે. વડના વિશાળ વૃક્ષની અપેક્ષાએ આ બી કેટલું બધું નાનું છે ! પરંતુ એક બીજમાંથી પાછું આખું વટવૃક્ષ ઊગી શકે છે. એટલી ક્ષમતા એટલા નાના બીજમાં રહેલી છે. વળી વડની ખાસિયત એ છે કે તે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતો જ જાય છે. બીજાં વૃક્ષો મોટાં થઈ ગયા પછી ખાસ વૃદ્ધિ પામતાં નથી. વડના વૃક્ષની લટકતી વડવાઈઓ જમીન સુધી પહોંચીને ફરી મૂળિયા અને થડ જેવી બની જાય છે અને એની શાખા પ્રશાખા ફૂટતી જાય છે. ચારે બાજુ આમ વડવાઈઓ દ્વારા વડનો વિસ્તાર વધતો જ જાય છે. એટલે તો એની વડવાઈઓને કાપીને એનો વિસ્તાર વધતો લોકો અટકાવે છે. ક્યારેક તો વડ ચારે બાજુ એટલો બધો વધી ગયો હોય છે કે કબીરવડની જેમ, એનું મૂળ થડ ક્યું હતું તે જાણવું પણ અશક્ય થઈ જાય છે. આવું જ મમતાની બાબતમાં છે. એના પ્રપંચની એટલે કે વિસ્તારની કલ્પના અથવા રચના વધતી જ જાય છે. નાની સરખી મમતારૂપી વાસનામાંથી બાવાની લંગોટીની જેમ એની વૃદ્ધિ ઉત્તરોત્તર થતી ચાલે છે. જેમ વાસનાઓનો કોઈ અંત હોતો નથી, તેમ મમતાને પણ જો અટકાવવામાં ન આવે તો એનો પણ અંત આવતો નથી. સ્વજનો અને સંબંધીઓ 'મારાં છે' ત્યાંથી શરૂ કરીને પાળેલાં પશુ-પક્ષીઓ વગેરે માટે તથા ઘર, દુકાન, કારખાનાં, માલસામાન, વાહન વગેરે માટે તે 'મારાં છે', 'મારાં છે' એવો ભાવ વધતો જાય છે. મમતાનો આવો વિસ્તાર બાહ્ય દષ્ટિએ સમૃદ્ધિરૂપ દેખાય છે, પરંતુ ક્યારે તે આપત્તિરૂપ અને મોટા દુઃખનું કારણ થઈ જશે તે કહી શકાય નહિ. મમતાનો વિસ્તાર વધી ગયા પછી એમાંથી નીકળવાનું અઘરું બની જાય છે. માટે એ વૃદ્ધિ પામે તે પહેલાં જ સાધકે તેનો ઉચ્છેદ કરવો જોઈએ.

[૨૧૫] માતા પિતા મે ભ્રાતા મે ભગિની વલ્લભા ચ મે ।

પુત્રાઃ સુતા મે મિત્રાણિ જ્ઞાતયઃ સંસ્તુતાશ્ચ મે ॥૭॥

અનુવાદ : આ મારી માતા છે, આ મારા પિતા છે, આ મારા ભાઈ છે, આ મારી બહેન છે, આ મારી પત્ની છે, આ મારા દીકરા છે, આ મારી દીકરી છે, આ મારા મિત્રો છે, આ મારા જ્ઞાતિબંધુઓ છે અને આ મારા પરિચિતજનો છે.

વિશેષાર્થ : માણસનું પોતાના પરિવાર માટેનું મમત્વ સૌથી મોટું હોય છે. 'આ મારી માતા છે, આ મારા પિતા છે, આ મારો ભાઈ છે, આ મારી બહેન છે, આ મારી પત્ની છે, આ મારા દીકરાઓ છે, આ મારી દીકરીઓ છે, આ મારા મિત્રો છે, આ મારા જ્ઞાતિબંધુઓ છે, આ મારા પરિચિતજનો છે.' આમ માણસના સંબંધોનો વિસ્તાર વધતો જાય છે. બાળક જન્મે ત્યારથી જ પોતાનાં માતાપિતાદિ તથા

ભાઈભાંડુઓને ઓળખતું થાય છે અને ત્યારથી જ 'આ બધાં મારાં છે' એવી જાતનો મમત્વભાવ કેળવાતો જાય છે અને ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતો જાય છે. વિદ્યાભ્યાસ અને પછી વ્યવસાય વગેરેને કારણે તથા જુદાં જુદાં વર્તુળોમાં, મંડળોમાં જોડાવાથી એનાં મિત્રો અને પરિચિતો વધતાં જાય છે અને જેમ પોતાનું વર્તુળ મોટું તેમ પોતે વધારે આનંદિત થતો જાય છે. પાસે ધન હોય તો ધન ખર્ચીને પણ નવા નવા સંબંધો બાંધવાની અને તે સાચવવાની કળા અને હોશિયારી તે અભિમાનપૂર્વક કેળવતો જાય છે. જેમ પોતાની ઓળખાણો વધારે તેમ સમાજમાં પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધારે એ હકીકત તેની એ પ્રવૃત્તિને પુષ્ટ કરે છે અને એ રીતે દિવસે દિવસે એનું સંબંધોનું વર્તુળ વધતું જાય છે, પણ બિચારાને ખબર નથી હોતી કે આ રીતે વધારેલું વર્તુળ એ તો પોતાની મમતાનો જ વિસ્તાર છે. આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ છેવટે એ દુઃખદાયી જ બનવાનો છે.

[૨૧૬] इत्येवं ममताव्याधिं वर्द्धमानं प्रतिक्षणम् ।

जनः शक्नोति नोच्छेत्तुं विना ज्ञानमहौषधम् ॥८॥

અનુવાદ : આ પ્રમાણે ક્ષણે ક્ષણે વધતા જતા મમતારૂપી વ્યાધિનો ઉચ્છેદ કરવા માટે માણસ જ્ઞાનરૂપી ભારે ઔષધિ વિના શક્તિમાન થતો નથી.

વિશેષાર્થ : સ્વજન-પરિવાર, જ્ઞાતિબંધુઓ અને પરિચિત જનોના વધતા જતા વર્તુળની સાથે સાથે મમતાનો વિસ્તાર વધતો જાય છે. મમતાની સાથે અહંકાર પણ આવ્યા વિના રહેતો નથી. પોતાનાં જે કોઈ હોય તેમાંથી કોઈ સાથે અણબનાવ થતાં તે પારકાં થાય તો માણસનો અહંકાર ઘવાય છે. એમાંથી જાત જાતના અશુભ વિચારો, માઠા અધ્યવસાયો થવા લાગે છે. એથી ચિત્તની અસ્વસ્થતા વધતી જાય છે. એટલે જ અહીં મમતાને માટે 'વ્યાધિ'નું રૂપક પ્રયોજવામાં આવ્યું છે. મમતારૂપી વ્યાધિ માણસને વિવિધ રીતે પીડા કરે છે. આમ જો જોવા જઈએ તો વધતા જતા સંબંધો સાચવવા માટે માણસને જે દોડાદોડી કરવી પડે છે, એથી શારીરિક વ્યાધિ તો થાય છે, પરંતુ સંબંધોમાં પણ ભરતીઓટ થવાને કારણે મનમાં થતાં સંકલેશ-પરિણામોને લીધે માનસિક વ્યાધિ પણ થાય છે. મમતા સ્થિર રહેતી નથી. એ ક્ષણે ક્ષણે વિસ્તરતી જાય છે. નવી નવી ઓળખાણો કરી સંબંધો વિસ્તારવાની વૃત્તિ માણસમાં સહજ રીતે રહેલી છે. આમ મમતાને કારણે સ્થૂલ દૃષ્ટિએ તો વ્યાધિ થતી જાય છે, પરંતુ એવી વ્યાધિ હજુ જ્યાં ન આવી હોય ત્યાં પોતાના પંથ કે સંપ્રદાય માટેની આંધળી મમતામાં રાયતા જીવો આધ્યાત્મિક વિષમતારૂપી વ્યાધિથી પીડાતા હોય છે. વ્યાધિનું સ્વરૂપ એવું છે કે જો તરત ઉપચાર કરવામાં ન આવે તો તે ઉત્તરોત્તર વધતી ચાલે છે. કેટલીક વખત તે માણસનો જીવ લઈને જંપે છે. વ્યાધિને શાન્ત કરવા માટે ઔષધોપચાર કરવાની જરૂર રહે છે. ઔષધિમાં વ્યાધિને શાન્ત કે નિર્મૂળ કરવાની શક્તિ છે. મમતારૂપી વ્યાધિ શાન્ત કે નિર્મૂળ કરવા માટે જ્ઞાનરૂપી ઔષધિની આવશ્યકતા છે. આત્મજ્ઞાનરૂપી ઔષધિનું સેવન જેવું ચાલુ થાય કે તરત સંબંધોની મમતારૂપી વ્યાધિ ઓછી થવા લાગે. કેટલાંક ઔષધો એવાં હોય છે કે વ્યાધિ થવા પૂર્વે તે લેવામાં આવે અથવા તેનું કાયમ સેવન કરવામાં આવે તો વ્યાધિને તે આવવા દેતાં નથી અને વ્યાધિ ન હોય તો પણ તેની કંઈ પ્રતિક્રિયા થવા દેતાં નથી. જ્ઞાનરૂપી ઔષધ પણ એવું જ છે. તે ગમે ત્યારે લઈ શકાય. તે લેવાથી મમતારૂપી વ્યાધિ નીકળી જાય છે. વળી તે વ્યાધિને આવતી અટકાવે છે. આમ જ્ઞાન અને એની પરિણતિ એ કાયમ સેવવા યોગ્ય નિર્દોષ છતાં પ્રબળ અસરકારક ઔષધ છે.

[૨૧૭] મમત્વેનૈવ નિઃશંકમારંભાદૌ પ્રવર્તતે ।

કાલાકાલસમુત્થાયી ધનલોભેન ધાવતિ ॥૧॥

અનુવાદ : મમતાને કારણે માણસ આરંભ વગેરેમાં નિઃશંકપણે પ્રવર્તે છે અને ધનના લોભે કાળે કે અકાળે ઊઠીને તે દોડાદોડ કરે છે.

વિશેષાર્થ : મમતાનો પ્રેર્યો માણસ શું શું કરવા નથી પ્રેરાતો ? 'મારાં માતાપિતા, મારી પત્ની, મારાં સંતાનોને માટે મારે કશુંક કરવું જોઈએ.' એમ મમતાથી તે પ્રેરાય છે એ નિઃશંક છે. આજીવિકાનો પ્રશ્ન સૌથી પ્રથમ ઉપસ્થિત થાય છે. પરંતુ આજીવિકા જેટલું મળી રહે તો તેનાથી એને સંતોષ થતો નથી. સારું મોટું ઘર, સુંદર વસ્ત્રો, સરસ સગવડો વગેરે માટે તે મથવા લાગે છે. એ માટે તે શું કરે છે? કાર્ય કે અકાર્ય એવું કશું તે જોતો નથી. તે આરંભ અને પરિશ્રમ વધારતો જાય છે. એમ કરવામાં તે નિઃશંક બની જાય છે, એટલે કે યોગ્યાયોગ્યતાનો વિચાર કરતો નથી. એ માટે હિંસા, અસત્ય, વગેરેનું આચરણ કરવું પડે તો તે કરે છે. અરે, લોભ વધતાં તે સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ ચોરી કરતાં પણ અટકતો નથી. મતલબ કે કુટુંબ પરિવારને માટે તે ગમે તેવું પાપ કરવા તૈયાર થઈ જાય છે. જીવનનિર્વાહ માટેનું અને સામાજિક પ્રતિષ્ઠા માટેનું સૌથી મોટું સાધન તે ધન છે. ધન કમાવા માટે માણસ દિવસ કે રાત, કાળ કે અકાળ કશું જોતો નથી અને દોટ મૂકવા લાગે છે. તે રાતના ઉજાગરા વેઠે છે, ભૂખેતરસે રખડે છે, ક્યાંનો ક્યાં ધૂમી વળે છે, ટાઢ તડકો જોતો નથી, અરે ઘડપણમાં પણ ધન માટે તે થાકતો નથી. આ બધું કોણ તેની પાસે કરાવે છે ? પેલી દુષ્ટ મમતા. મમતાનું રૂપ કેવું મોહક છે કે તે માણસને નિયોવી લે છે.

[૨૧૮] સ્વયં યેષાં ચ પોષાય ચિદ્વતે મમતાવશઃ ।

ઇહામુત્ર ચ તે ન સ્યુસ્ત્રાણાય શરણાય વા ॥૧૦॥

અનુવાદ : મમતાને વશ થઈને પોતે જેઓના પોષણ માટે કષ્ટ વેઠે છે તેઓ આ લોકમાં કે પરલોકમાં પોતાના રક્ષણ માટે કે શરણ માટે સહાયરૂપ થનાર નથી.

વિશેષાર્થ : જન્મથી જ માણસ કુટુંબ-પરિવારના સંપર્કમાં આવે છે અને યુવાન થતાં પોતે સંતતિને જન્મ આપે છે. આમ એનો પારિવારિક સંબંધ બેય બાજુ બનેલો રહે છે. માણસ પોતાનાં સંતાનોનાં ઉછેર માટે ઘણું કષ્ટ વેઠે છે. તેમના ભરણપોષણને માટે કમાવા તે દોડધામ કરે છે. તેઓ માંદાં હોય ત્યારે ઉજાગરા કરે છે અને તેમની સેવાચાકરી માટે સતત ચિંતિત રહે છે. સંતાનો માટે માણસ પોતાની જાતને નિયોવી નાખે છે. પરંતુ એ જ સંતાનો મોટાં થઈ પોતાની દુનિયામાં વસવા લાગે છે ત્યારે તેમને માતાપિતા બહુ યાદ આવતાં નથી. માતાપિતા વૃદ્ધ થાય તો એમને બોજારૂપ લાગે છે. તેમની સારસંભાળ રાખવાની કે સેવાચાકરી કરવાની વાત તો દૂર રહી, કેટલાંક તો વાતે વાતે માતાપિતાનું અપમાન કરવા લાગે છે. એમાં પણ આર્થિક આપત્તિ આવે કે રોગ વગેરે થાય ત્યારે તો માતાપિતાની ઘણી કસોટી થાય છે અને પોતાનાં સંતાનો પાછળ વેડફેલા સમય માટે પશ્ચાત્તાપ કરવાનો વખત આવે છે. જે સંતાનો આ જિંદગીમાં જ આશ્રયરૂપ, સહારારૂપ કે રક્ષણરૂપ નથી થતાં તે પરભવમાં તો ક્યાંથી થાય ?

[૨૧૯] મમત્વેન બહૂન્ લોકાન્ પુષ્પાત્યેકોઽર્જિતૈર્ધનૈઃ ।

સોઢા નરકદુઃસ્વાનાં તીવ્રાણામેક એવ તુ ॥૧૧॥

અનુવાદ : મમતાને લીધે માણસ પોતે એકલાએ જ ઉપાર્જન કરેલા ધન વડે ઘણા માણસોનું પોષણ કરે છે, પરંતુ નરકનાં ભયંકર દુઃખો તે એકલો જ સહન કરનાર છે.

વિશેષાર્થ : માણસ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરે છે એટલે પત્નીનું પોષણ કરવાની એની જવાબદારી રહે છે. વખત જતાં સંતાનો થાય તો તેમના ભરણપોષણ માટે તથા વૃદ્ધ માતા-પિતા અને અશક્ત ભાઈબહેન માટે પણ તેને ધન કમાવા દોડવું પડે છે. આમ તે એકલો કુટુંબ-પરિવાર પ્રત્યેની ગાઢ મમતાને કારણે આરંભાદિ કાર્યો કરે છે. ક્યારેક તો તે ધંધામાં પણ કાળાંધોળાં કરે છે, હિંસા કે ચોરીનાં કૃત્યો કરે છે કે કરાવડાવે છે. સ્વજનોને સુખી કરવા માટે આવાં બધાં પાપો તે એકલો કરે છે, પરંતુ જ્યારે તેનાં ફળ ભોગવવાનાં આવે છે ત્યારે તેની સાથે કુટુંબ-પરિવારમાંથી કોઈ સાથે આવતું નથી. વર્તમાન જીવનમાં ક્યારેક તેને જેલમાં જવાનો વખત આવે છે અને ભવાન્તરમાં તેને નરકગતિનાં દુઃખો ભોગવવાં પડે છે. આ બધું તેના અંતરમાં રહેલી મમતાને કારણે બને છે. માણસના હૃદયમાં કુટુંબપ્રેમ ગમે તેટલો ગાઢ હોય તો પણ એણે સૌ પ્રથમ તો હિંસા, ચોરી, લબાડી જેવાં મોટાં પાપો તથા જેમાં બહુ પાપ રહેલું હોય એવા વ્યવસાયો બંધ કરી દેવા જોઈએ. એવું અકાર્ય પોતે તો ન કરવું જોઈએ, પણ બીજા પાસે પણ ન કરાવવું જોઈએ. વળી, પોતાનાં સ્વજનોમાંથી જે સુખેથી પોતાનો નિર્વાહ કરી શકે એમ હોય તેમની આર્થિક જવાબદારીમાંથી પોતે મુક્ત બનવું જોઈએ. પોતાનાં આશ્રિત સ્વજનો માટે પણ તેઓ અતિશય ભોગવિલાસ તરફ ઘસડાય એટલું બધું ધનોપાર્જન ન કરવું જોઈએ. જીવનનિર્વાહ સારી રીતે ચાલી શકતો હોય તો ધનલાલસાને પરિમિત કરતા જવું જોઈએ. મમતાને વશ કરવાથી જ આ બધું થઈ શકે. કર્મસિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ પોતે કરેલાં કર્મ પોતાને જ ભોગવવાનો વખત મોડો કે વહેલો આવવાનો જ છે એ વાત લક્ષ બહાર ન રહેવી જોઈએ.

[૨૨૦] મમતાન્ધો હિ યન્નાસ્તિ તત્પશ્યતિ ન પશ્યતિ ।

જાત્યંધસ્તુ યદસ્ત્યેતલ્લેદ ઇત્યનયોર્મહાન્ ॥૧૨॥

અનુવાદ : જે મમતાથી અંધ છે તે તો જે ન હોય એને જુએ છે. જે જાતિઅંધ (જન્માંધ) છે તે જે છે તેને જોઈ શકતો નથી. આવી રીતે એ બંનેની વચ્ચે મોટો ભેદ છે.

વિશેષાર્થ : માણસ પોતાનાં ચર્મચક્ષુ વડે જુએ છે અને પોતાની મતિ વડે જોયેલા પદાર્થને ઓળખે છે અને સમજે છે. જે માણસ જન્મ પછી ઘણા કાળે કોઈક રોગને કારણે ચક્ષુ ગુમાવે છે તે માણસ પણ પૂર્વે જોયેલા પદાર્થોને યાદ કરી તેનાં રૂપરંગ સમજી શકે છે. જે માણસ જાતિ અંધ છે એટલે કે જન્મથી જ અંધ છે, અંધ તરીકે જ અવતરેલો છે તેણે તો કોઈ પદાર્થ કે તેનાં રૂપરંગ ક્યારેય જોયાં નથી. બીજાના કહેવાથી તે કંઈક સમજી શકે છે. બીજી બાજુ મમતા એવી વસ્તુ છે કે જે માણસની દૃષ્ટિને ભ્રમિત કરી નાખે છે. તે અંધ જેવો બની જાય છે. જે જાતિ અંધ છે એને તો જે વસ્તુ છે તે દેખાતી નથી. પરંતુ મમતાથી અંધ થયેલા માણસને તો જે વસ્તુ નથી તે દેખાય છે. બંને વચ્ચે આટલો મોટો

ફરક છે. જે વસ્તુ ન હોય તે ત્યાં જોવી એનું નામ મિથ્યાત્વ. મિથ્યાત્વીની દષ્ટિ દેવ, ગુરુ અને ધર્મના વિષયમાં વિપરીત હોય છે. યથાર્થ સ્વરૂપ તેને સમજાતું નથી માટે તે અંધ સમાન છે. જન્માંધ માણસ તો કોઈક જ્ઞાનીના સંયોગે યથાર્થ સ્વરૂપને જાણી અને સમજી શકે છે. તે ચર્મચક્ષુથી નથી જોઈ શકતો, પણ આંતરચક્ષુ દ્વારા તે કલ્પનાથી નિહાળી શકે છે. પરંતુ મમતાંધ માણસ ચર્મચક્ષુથી જોઈ શકતો હોવા છતાં આંતરચક્ષુ દ્વારા તેનું દર્શન મલિન, અસ્પષ્ટ કે વિપરીત હોય છે. જાત્યંધ અને મમતાંધ વચ્ચે આવો મોટો પાયાનો તફાવત હોય છે.

[૨૨૧] પ્રાણાનભિન્નતાધ્યાનાત્ પ્રેમભૂમ્ના તતોઽધિકામ્ ।

પ્રાણાપહાં પ્રિયાં મત્વા મોદતે મમતાવશઃ ॥૧૩॥

અનુવાદ : મમતાને વશ થયેલો માણસ, પોતાના પ્રાણનો પણ નાશ કરે એવી પ્રિયાને પોતાનાથી અભિન્ન ધારીને, અતિશય પ્રેમને કારણે, પોતાના પ્રાણ કરતાં પણ અધિક માનીને આનંદ પામે છે.

વિશેષાર્થ : પતિ-પત્ની કે પ્રિયતમ-પ્રિયતમાના સંબંધમાં સ્ત્રીના હાવભાવથી, પ્રેમચેષ્ટાથી, દેહસૌન્દર્યથી કે કામભોગથી પુરુષ એટલો બધો અભિભૂત થઈ જાય છે કે તે પોતાની સ્ત્રીને પોતાના પ્રાણથી પણ પ્યારી ગણવા લાગે છે. તેનો ન્યાયવ્યો નાચે છે. તેના કહેવાથી ન્યાયનીતિ કે લજ્જાદિ બાજુ પર મૂકી અકાર્ય કે ગુનાઓ કરવા લાગે છે. તે એવો ઉન્મત્ત થઈ જાય છે કે સ્ત્રીને ખાતર પોતાના પ્રાણ આપવા તૈયાર થઈ જાય છે. તે પોતાની સ્ત્રી સાથે એકરૂપતા અનુભવે છે. તેની સાથે પોતાની અભિન્નતા સમજે છે. ક્યારેક તો એ કહે છે કે ‘અમારાં ખોળિયાં બે છે, પણ જીવ તો એક જ છે.’

પુરુષ મમતાને વશ થઈ પોતાનું ભાન ભૂલે છે. સ્ત્રીના હૃદયના ભાવો, તેનાં વચનો અને તેના બાહ્ય હાવભાવ એ ત્રણે વચ્ચે સંગતિ છે કે વિસંગતિ તે સમજવા જેટલી શક્તિ પણ તેનામાં હોતી નથી. કદાચ હોય તો તે મમતાને કારણે હરાઈ જાય છે. એને લીધે જ સ્ત્રી અન્ય પુરુષની સહાયથી કે સહાય વગર ક્યારેક પોતાના પતિનું જ કાસળ કાઢી નાખવાનું કાવતરું કરે તો પણ મોહાંધ પતિને તેની ગંધ સુદ્ધાં આવતી નથી. સ્ત્રીની દેહરચના અને સ્ત્રીની પ્રકૃતિ એ બંનેમાં પુરુષને મોહાંધ બનાવવાની શક્તિ રહેલી છે. જેવું પુરુષની બાબતમાં તેવું સ્ત્રીની બાબતમાં પણ સંભવે છે. માટે પોતે મમત્વનો ત્યાગ ન કરે ત્યાં સુધી જીવને શુદ્ધ દષ્ટિ પ્રાપ્ત થતી નથી.

[૨૨૨] કુંદાન્યસ્થીનિ દશનાન્ મુખં શ્લેષ્મગૃહં વિધુમ્ ।

માંસગ્રંથિ કુચૌ કુમ્ભૌ હેમ્નો વેત્તિ મમત્વવાન્ ॥૧૪॥

અનુવાદ : મમતાવાળો પુરુષ પ્રિયાના દાંત જે હાડકાં જ છે તેને મચકુંદ પુષ્પની કળીઓ માને છે, શ્લેષ્મના ઘર જેવા મુખને ચન્દ્ર માને છે તથા માંસની ગ્રંથિરૂપ સ્તનોને સુવર્ણના કળશરૂપ માને છે.

વિશેષાર્થ : મમતાથી તીવ્ર રાગવાળા બનેલા પુરુષને પોતાની પ્રિયતમાનું દેહલાવણ્ય કંઈક અલૌકિક

લાગે છે. તેના દાંત જે હાડકાં જ છે તે તેને ચેત કુંદ પુષ્પની કળી જેવા લાગે છે. શ્લેષ્મથી ભરેલું તેનું મુખ તેને પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવું દેખાય છે. માંસની ગ્રંથિ જેવા તેના સ્તન તે સુવર્ણના કળશ જેવા જણાય છે. કવિઓ સ્ત્રીના સ્થૂલ સૌન્દર્યનું વર્ણન કરતી વખતે કંઈ કંઈ કલ્પનાઓ દોડાવે છે. ઉપમા, રૂપક, ઉત્પ્રેક્ષા વગેરે કાવ્યાલંકારો દ્વારા સ્ત્રીના અંગાંગોના વર્ણનને તેઓ ચગાવે છે. મોહાંધ બનેલો માણસ તેને સત્ય સમજી તેની પાછળ ઉન્માદવાળો બને છે. જે સ્થૂલ, પાર્થિવ અને નાશવંત છે એવા દેહસૌન્દર્યને મમતાવાળો જીવ એક દષ્ટિથી જુએ છે અને તત્ત્વદષ્ટિવાળો આત્મજ્ઞાની જીવ જુદી દષ્ટિથી જુએ છે.

[૨૨૩] મનસ્યન્યદ્વચસ્યન્યત્ ક્રિયાયામન્યદેવ ચ ।

યસ્યાસ્તામપિ લોલાક્ષી સાધ્વી વેત્તિ મમત્વવાન્ ॥૧૫॥

અનુવાદ : જેના મનમાં બીજું છે, વચનમાં બીજું છે અને ક્રિયામાં બીજું છે એવી ચપળ નેત્રવાળી સ્ત્રીને પણ મમતાવાળો પુરુષ સતી માને છે.

વિશેષાર્થ : કેટલીક સ્ત્રીઓની ચંચળતા કેટલી બધી હોય છે ! એવી ચંચળ સ્ત્રીઓને પારખવાનું સહેલું નથી. એવી સ્ત્રીના મનમાં કંઈક હોય છે, વચનમાં કંઈક હોય છે અને એનું કાર્ય કંઈક જુદું હોય છે. તે બોલે ત્યારે તેનો આશય કંઈક અલગ જ હોય. ચંચળ સ્ત્રીનું મન અકળ છે. એ પોતાના મનમાં કંઈક વાતને કે ઈરાદાને કે બનેલી ઘટનાને ગોપવીને રાખે છે અને પકડાઈ જતાં અસત્ય બોલે છે અને અસત્ય પણ જ્યારે બરાબર પકડાઈ જાય છે ત્યારે રડવા લાગે છે અને અન્યના ઉપર દોષારોપણ કરવા લાગે છે. એમાં પણ દુરાચારી અને લોલાક્ષી એટલે ચંચળ નયનવાળી સ્ત્રી પોતાના પતિને છોડીને મનથી કોઈકને ઈચ્છતી હોય, વચનથી બીજા કોઈકને ભોળવતી હોય અને ધન વગેરેના પ્રલોભનથી ભોગ વળી ત્રીજા કોઈક સાથે ભોગવતી હોય. ક્યારે તે કોની સાથે જોડાશે તે કળી ન શકાય. આવી દુરાચારી સ્ત્રીમાં કળા એટલી બધી હોય છે કે તે પોતાના પતિને બરાબર વશ રાખે છે. તે એવું માયાવી વર્તન કરે છે કે પતિને તો એમ જ લાગે કે પોતાની પત્ની તો સાધ્વી જેવી પવિત્ર છે અથવા સાક્ષાત્ સતી છે. મમતાથી અંધ બનેલા પતિને આવું ભાસે એમાં નવાઈ શી ?

અહીં મમતાયુક્ત પુરુષને અનુલક્ષીને કેટલીક માયાવી, દુરાચારી સ્ત્રીનું ચિત્ર આપવામાં આવ્યું છે. કેટલાક પુરુષો પણ આવા માયાવી, દુરાચારી અને પ્રપંચી હોય છે; પરંતુ મમતાને કારણે સ્ત્રી એમને ઓળખી શકતી નથી.

[૨૨૪] યા રોપયત્યકાર્યેઽપિ રાગિણં પ્રાણસંશયે ।

દુર્વૃત્તાં સ્ત્રીં મમત્વાંધસ્તાં મુગ્ધામેવ મન્યતે ॥૧૬॥

અનુવાદ : પ્રાણ જાય તેવાં અકાર્યોમાં પણ જે પોતાના રાગી પુરુષને પ્રવર્તાવે છે એવી દુરાચારી સ્ત્રીને મમતાથી અંધ થયેલો માણસ મુગ્ધા તરીકે જ માને છે.

વિશેષાર્થ : જ્યારે સ્વાર્થ પ્રબળ બને છે અને ભોગતૃષ્ણા વકરે છે ત્યારે કેટલીક વાર સ્ત્રી પોતાના પતિ કે પ્રિયતમને અકાર્ય કરવા માટે પ્રેરે છે. ચોરી, દાણચોરી, લાંચરુશવત, લૂંટફાટ, ખૂન કે વ્યભિચાર

જેવાં, રાજ્યની શિક્ષાને પાત્ર એવાં અપકૃત્યો કે જે પકડાય તો કેદની ભારે સજા થાય અથવા દેહાંતદંડ થાય તેવા ગુનાઓ અથવા જે કાર્યો કરતાં બીજાની સાથે મારામારીમાં ઊતરવું પડે અને તેમ કરતાં પ્રાણ જાય એવું સંકટ ઊભું થવાનો ભય રહે એવાં દુષ્કૃત્યો પોતાના પુરુષ દ્વારા કરાવતી વખતે સ્ત્રીને એના જીવ કરતાં પણ પોતાને થતી પ્રાપ્તિ વહાલી હોય છે. મૂર્ખ માણસ આ સમજી શકતો નથી. કેટલીક વાર અબુધ સ્ત્રીને એવાં ભયસ્થાન સમજતાં નથી. કેટલીક કપટી સ્ત્રીઓ એ જાણતી હોવા છતાં એવું દુષ્ટ સાહસ પોતાના પતિ પાસે કરાવવા તૈયાર થાય છે. સ્ત્રીથી ભોળવાયેલો વિષયાસક્ત, મોહાંધ પુરુષ, તેવાં અપકૃત્યો કરવા તૈયાર થઈ જાય છે. એટલું જ નહિ, એવું અપકૃત્ય કરતી વખતે પણ એને સ્ત્રીના કપટી આશયનો ખ્યાલ આવતો નથી. 'એ તો બિચારી કેટલી બધી ભોળી છે, મુઘ્ઘા છે' એવાં વચનો જ તે મનમાં કે પ્રગટ ઉચ્ચારતો રહે છે. મમત્વને કારણે સ્ત્રીના ભયંકર દુષ્ટાશયને ન સમજવાની પુરુષની બિનઆવડતનું તો કહેવું જ શું ?

[૨૨૫] ચર્માચ્છાદિતમાંસાસ્થિ-વિળમૂત્રપિઠરીષ્વપિ ।

વનિતાસુ પ્રિયત્વં યત્તન્મમત્વવિજૃંભિતમ્ ॥૧૭॥

અનુવાદ : ચામડાથી ઢંકાયેલાં માંસ, અસ્થિ, વિષ્ટા અને મૂત્રની પેટીરૂપી સ્ત્રીઓ વિશે જે પ્રિય લાગવાપણું છે તે તો મમતાનો જ વિલાસ છે.

વિશેષાર્થ : સ્ત્રી પ્રત્યે પુરુષનું જે મમત્વ છે તે તત્ત્વદષ્ટિએ કેટલું હીન પ્રકારનું છે, ગંદકીમય છે તે આ શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. ચિત્તમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરવા માટે અને મમતાનો ત્યાગ કરાવવા માટે પ્રાચીન કાળથી સર્વ ભારતીય તત્ત્વમીમાંસકોએ આ જ શૈલી અપનાવી છે. સ્ત્રીનું વર્ણન બાહ્યદષ્ટિએ બહુ સૌન્દર્યભરેલું લાગે, પણ વાસ્તવમાં સ્ત્રીનો દેહ એટલે શું ? સ્ત્રીના દેહ ઉપર સુંદર ચામડી છે માટે એ સુંદર લાગે છે, પણ એની અંદર શું ભર્યું છે ? એ શરીરની અંદર માંસ છે, હાડકાં છે, રુધિર છે, શ્લેષ્મ છે, પિત્ત છે, મૂત્ર છે, વિષ્ટા છે. જરિયાન વસ્ત્રની કોથળી ઉપર અત્તર છાંટેલું હોય, પણ અંદર મળમૂત્રાદિ ભરેલાં હોય એવી કોથળી કોઈ આપે તો તે લેવાનું અને ઘરમાં સાચવી રાખવાનું કોને ગમશે ? સ્ત્રીનો દેહ આ પ્રકારની પિઠરી જેવો છે, એટલે કે એવી હાંડલી કે વાસણ કે પેટી જેવો છે. આવો એ દેહ હોવા છતાં પણ પુરુષને એ અત્યંત પ્રિય લાગે છે. એ જ દેહ શબ રૂપે હોય તો માણસને તે ઘરમાં રાખવો નહિ ગમે. એનો અર્થ એ થયો કે મમતાની જ આ બધી લીલા છે અને એ લીલાનો જ આ બધો વિસ્તાર છે. અહીં સ્ત્રીના દેહની જ વાત કરવામાં આવી છે. એથી એમ સમજવાનું નથી કે પુરુષનો દેહ હાડકાં, માંસ અને મળમૂત્ર વગરનો છે. એ પણ એવો જ છે એમ સમજી સ્ત્રીઓએ પણ મમતાને દૂર કરવાનો બોધ લેવાનો છે. વસ્તુતઃ જુગુપ્સાભર્યું વાસ્તવિક ચિત્ર વૈરાગ્ય માટે પ્રેરક બને છે.

[૨૨૬] લાલયન્ બાલકં તાતેત્યેવં બ્રૂતે મમત્વવાન્ ।

વેત્તિ ચ શ્લેષ્મણા પૂર્ણામંગુલીમમૃતાંચિતામ્ ॥૧૮॥

અનુવાદ : મમત્વવાન પુરુષ પોતાના બાળકને લાડ લડાવતી વખતે 'હા, બાપા !' એમ

કહીને બોલાવે છે અને શ્લેષ્મથી ખરડાયેલી તેની આંગળી જાણે અમૃતથી ચોપડેલી હોય તેવી માને છે.

વિશેષાર્થ : સાંસારિક સંબંધોમાં જ્યાં મમતા હોય છે ત્યાં કેટલીક વાર વિચિત્ર અને સૂઝ ચડે એવું વર્તન પણ જોવા મળે છે. ઉદાહરણ તરીકે પોતાના બેચાર વર્ષની નાની ઉંમરના દીકરાને બાપ મમતાપૂર્વક બહુ વહાલથી રમાડતો હોય ત્યારે 'હા, બાપા, હા' એમ કહે છે. (સંસ્કૃત ભાષામાં લાડથી 'તાત' શબ્દ કહેવાય છે.) અથવા બાળક રડતું હોય તો 'છાનું રહે બાપા' એમ કહે છે. પોતે બાપ હોવા છતાં દીકરાને બાપ કહે છે. એટલે કે પોતે દીકરાનો દીકરો બને છે. આ એક પ્રકારની ઘેલછા છે અને તે લાડકોડને કારણે તથા મમતાને કારણે થાય છે. આવા તો કેટલાય વિચિત્ર, વિસંગત શબ્દો વહાલને કારણે, મમતાને લીધે બોલાય છે. વળી આ તો એક પિતા-પુત્રના સંબંધનું ઉદાહરણ આપ્યું. અન્ય સંબંધોમાં પણ મમતાને કારણે ગાંડાં ઉચ્ચારણો થાય છે.

નાના બાળકને રમાડવાની વાતનો વધુ વિચાર કરીએ તો બાળકની શ્લેષ્મથી ભરેલી આંગળી હોય, બાળકે તે પોતાના નાકમાં નાખી હોય અને પછી તે આંગળી પિતાના મોઢામાં નાખે તો પિતાને એમાં કશું અરુચિકર જણાતું નથી. બલકે કોઈક તો વહાલથી તે દીકરાની આંગળી પર અમૃત ચોપડ્યું હોય એવા ભાવપૂર્વક તે પ્રસન્નવદને બાળકને રમાડે છે અને એક વાર નહિ પણ વારંવાર આંગળી ચાટીને દીકરાને હસાવે છે અને રમાડે છે. માણસ પાસે મમતા કેવું વિડંબનાત્મક, હાસ્યાસ્પદ, અરુચિકર અને અશુચિમય વર્તન કરાવે છે તે આવા પ્રસંગે જોઈ શકાય છે.

[૨૨૭] પંકાર્દ્રમપિ નિઃશંકા સુતમંકાન્ન મુંચતિ ।

તદમેધ્યેઽપિ મેધ્યત્વં જાનાત્યંબા મમત્વતઃ ॥૧૧॥

અનુવાદ : મમતાને લીધે માતા કાદવથી ખરડાયેલા પુત્રને નિઃશંક થઈ પોતાના ખોળામાંથી નીચે મૂકતી નથી અને એની વિષ્ટામાં પણ તેને પવિત્રપણું જણાય છે.

વિશેષાર્થ : પિતાની પોતાના નાના બાળક માટેની મમતા કેવી હોય છે તેનું ઉદાહરણ આપ્યા પછી ઉપાધ્યાયજી મહારાજ હવે માતાનું ઉદાહરણ આપે છે. માતાને પણ પોતાના નાના બાળક માટે અતિશય મમતા હોય છે. કાદવથી ખરડાયેલું બાળક આવીને ખોળામાં બેસી જાય તો મા તેને ખોળામાંથી બહાર કાઢતી નથી. બાળકની ધૂળથી પોતાનો ખોળો મલિન થાય તો તેથી પોતાની જાતને તે ધન્ય માને છે. બાળક ખોળામાં મળમૂત્ર કરે તો મા તેને તરત બહાર મૂકી દેતી નથી. એ તો બાળક છે, અણસમજુ છે એમ કહી એ પોતાના બાળકને ખોળામાં મળમૂત્ર પણ કરવા દે છે. અન્યથા જે અપવિત્ર વસ્તુ ગણાય તેને તે પવિત્ર માને છે. નાનાં સંતાનો માટે માતાપિતાને અતિશય વહાલ હોય છે. એથી પોતાનાં બાળકની અશુચિ પોતાને ખૂંચતી નથી. પરંતુ બીજાનાં બાળકોની અશુચિ એમને ખૂંચે છે. વસ્તુતઃ સાંસારિક જીવનમાં આવા ભાવો યોગ્ય મનાતા હોય તો પણ તત્ત્વદૃષ્ટિએ તો એ માત્ર રાગનું જ પરિણામ છે. એટલે કે આ બધી મમતાની જ લીલા છે.

[૨૨૮] માતાપિત્રાદિસંબંધોઽનિચતોઽપિ મમત્વતઃ ।

દૃઢભૂમીભ્રમવતાં નૈચત્યેનાવભાસતે ॥૨૦॥

અનુવાદ : માતા, પિતા વગેરેનો સંબંધ અનિચત છે, તો પણ મમત્વને લીધે દૃઢ ભૂમિ ઉપર રહેલી ભ્રમવાળી વ્યક્તિને તે નિત્ય જણાય છે.

વિશેષાર્થ : જન્મજન્માન્તરના પરિભ્રમણની દૃષ્ટિએ નિહાળીએ તો સાંસારિક સર્વ સંબંધો અનિત્ય છે. માતા, પિતા, ભાઈ, બહેન, પુત્ર, પુત્રી વગેરે સર્વ સાથેના આ ભવના સંબંધો દરેક ભવમાં એ જ રીતે રહેતા નથી. પૂર્વે બાંધેલાં કર્મ અનુસાર ઋણાનુબંધ પૂરો થતાં એક જીવ ક્યાંક જાય છે અને બીજો જીવ બીજે જાય છે. ઋણાનુબંધનો પ્રકાર બદલાતાં ભવનાન્તરમાં સંબંધોમાં પણ પરિવર્તન આવે છે. બંનેનો મનુષ્યભવ હોય તો પણ એક ભવની માતા તે બીજા ભવની પત્ની બને છે. એક ભવની પત્ની તે બીજા ભવની બહેન, કાકી, મામી કે નોકરાણી બને છે. આમ સંબંધોની અનિત્યતા પ્રવર્તે છે. વળી એક જ ભવમાં પણ કેટલાયના કૌટુંબિક સંબંધો સ્વાર્થ, સંઘર્ષ કે વેરઝેરને કારણે સ્થિર રહેતા નથી. આમ છતાં મૂર્ખ પ્રાણી મમતાને લીધે ચિત્તભ્રમ થતાં પોતાના સંબંધોને નિત્ય માનવા લાગે છે. એ માટે ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે કે માણસ જે ધરતી પર ઊભો હોય તે ધરતી સ્થિર અને દૃઢ છે, પણ પોતાને ચક્કર આવે ત્યારે એને ધરતી ફરતી લાગે છે. તેવી જ રીતે અનિત્ય સંબંધો જે નિત્ય જેવા ભાસે છે તેમાં તેવો જ વિપર્યાસ રહેલો હોય છે. વળી, માનસશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ પણ એવું બને છે કે જે ઘટના રોજની હોય એના સંસ્કાર ચિત્તરૂપી ભૂમિમાં એટલા બધા દૃઢ બની જાય છે (conditioning થઈ જાય છે) કે માણસને એમ ભાસે છે કે માતાપિતા વગેરે સાથેના પોતાના જે સંબંધો છે તે અનંતકાળ સુધી એવા ને એવા નિત્ય રહેવાના છે. મમતાને કારણે માણસની દૃષ્ટિ ઉપર જે આવરણ આવી જાય છે તે તેને યથાર્થ દર્શન થવા દેતું નથી.

[૨૨૯] ભિન્નાઃ પ્રત્યેકમાત્માનો વિભિન્નાઃ પુદ્ગલા અપિ ।

શૂન્યઃ સંસર્ગ ઇત્યેવં યઃ પશ્યતિ સ પશ્યતિ ॥૨૧॥

અનુવાદ : પ્રત્યેક આત્મા ભિન્ન છે. પુદ્ગલો પણ ભિન્ન છે. બધા સંબંધો શૂન્ય છે. આ પ્રમાણે જે જુએ છે તે જ જુએ છે.

વિશેષાર્થ : તત્ત્વદૃષ્ટિથી સમગ્ર સંસારનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરવામાં આવે તો જણાશે કે પ્રત્યેક દેહમાં રહેલો આત્મા ભિન્ન ભિન્ન છે. બાહ્ય દૃષ્ટિએ પણ બે જીવના ચહેરા મળતા આવતા નથી. બે જીવનું જીવન પણ એકસરખું હોતું નથી. ફક્ત મનુષ્યો જ નહિ, ચારે ગતિના જીવોની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો અનંતાનંત આત્માઓથી ભરેલા આ સંસારમાં દરેકનો આત્મા જુદો જુદો છે. આત્માઓ કઈ ગતિમાંથી આવ્યા ને કઈ ગતિમાં ગયા અને કેવા પ્રકારના ઋણાનુબંધે શરીર ધારણ કર્યું અને એકબીજાના સંસર્ગમાં આવ્યા તે કેવળજ્ઞાની સિવાય કોણ કહી શકે ? જેમ જીવોના વિષયમાં ભિન્નપણું છે તેમ પુદ્ગલના વિષયમાં પણ ભિન્નપણું છે. પ્રત્યેક પુદ્ગલ ભિન્ન ભિન્ન છે. પુદ્ગલો એકબીજાની સાથે જોડાય છે. પુદ્ગલ આત્માની સાથે જોડાય છે અને જુદા જુદા પ્રકારના દેહનું નિર્માણ થાય છે, પરંતુ તે દરેકનો

સંબંધ તે સાંયોગિક સંબંધ છે. પુદ્ગલની તથા ચેતનની પૃથકતા રહેલી છે. પુદ્ગલ અને આત્માના સંસર્ગો અંતે શૂન્યવત્, નાશવંત છે. ચેતન અને જડ એ બંનેનાં સ્વભાવ અને લક્ષણ ભિન્ન ભિન્ન છે. એક જ દેહમાં આત્મા અને પુદ્ગલ એકક્ષેત્રાવગાહે રહેલાં હોવા છતાં એક બીજાથી ભિન્ન છે. બંનેનાં પરિણામન પણ ભિન્ન ભિન્ન છે. આ પ્રમાણે સંસારને તત્ત્વદષ્ટિથી એટલે કે પરમાર્થ દષ્ટિથી જે જોઈ શકે છે તે જ સાચું જુએ છે એમ કહી શકાય. ચર્મચક્ષુથી જોનાર અજ્ઞાનીને સંસાર જેવો દેખાય છે તેના કરતાં તત્ત્વદષ્ટિથી જોનાર જ્ઞાનીને સંસાર જેવો દેખાય છે તે જુદો છે. એમાં જ્ઞાનીનું દર્શન જ સાચું છે. જ્ઞાનીના દર્શન પ્રમાણે પૌદ્ગલિક સંબંધો અશાશ્વત છે અને એટલા માટે પણ તેમાં 'મારાપણા'નો એટલે કે મમતાનો ભાવ રાખવા જેવો નથી.

[૨૩૦] અહંતામમતે સ્વત્વસ્વીયત્વમ્મમહેતુકે ।

ભેદજ્ઞાનાત્પલાયેતે રજ્જુજ્ઞાનાદિવાહિભીઃ ॥૨૨॥

અનુવાદ : જેમ રજ્જુના જ્ઞાનથી સર્પનો ભય નષ્ટ થાય છે, તેમ ભેદજ્ઞાનથી સ્વત્વ (હુંપણું) અને સ્વીયત્વ (મારાપણું) રૂપી ભ્રમના હેતુ એવાં અહંતા અને મમતાનો નાશ થાય છે.

વિશેષાર્થ : અહંકાર અને મમકાર એ બે જીવને ભ્રમણનારાં મોટાં તત્ત્વો છે. અહંકારમાં સ્વત્વ છે. 'હું પોતે' એવો અભિમાનનો ભાવ રહે છે. મમતામાં સ્વીયત્વ—'આ મારું છે' એવો ભાવ રહે છે. અહંકાર અને મમતા એ બંને દેહની સાથે સંકળાયેલાં છે. 'આ દેહ તે મારો છે' એવો ભાવ જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી 'હું આવો ધનવાન, રૂપવાન, સત્તાશાળી છું;' 'આ બધું મેં કર્યું'; 'મારા વગર કોઈથી થાય નહિ'; 'હું હતો તો જ આ બધું થયું; નહિ તો કશું થાત નહિ'—આવાં આવાં અભિમાનનાં વચનો નીકળે છે. તેવી જ રીતે અન્ય માણસો અને પદાર્થો સાથે પોતાપણાનો દૃઢ ભાવ તે પણ મમતા છે. એને કારણે 'આ ઘર મારું છે, આ મારી દુકાન છે, આ મારી મોટરકાર છે, આ મારી પત્ની છે, આ મારો દીકરો છે'—એવાં એવાં મમતાભર્યાં વચનો નીકળે છે. પણ જ્ઞાનીઓ કહે છે કે આ બધી ભ્રમજાળ છે. અજ્ઞાનની એ લીલા છે. એ માટે રજ્જુ-સર્પનું દષ્ટાન્ત પ્રાચીન કાળથી જાણીતું છે. અંધારામાં દોરડું દેખાય, પણ તે હોય સર્પ અથવા સર્પ દેખાય પણ તે હોય દોરડું. પ્રકાશ થતાં તે ભ્રમ ભાંગી જાય છે. દોરડું હોય તો ભય ચાલ્યો જાય અથવા સાપ હોય તો ભયથી પોતે આઘો ભાગી જાય. તેવી રીતે દેહ અને આત્મા વચ્ચેનું ભેદજ્ઞાન થાય તો તેની સાથે જ અહંતા અને મમતાનો વિલય થઈ જાય છે. માટે અહંતા અને મમતા એ ભેદજ્ઞાનનાં મોટાં શત્રુ છે અને આત્માથી દ્વારા એનો પરાજય થવો જ ઘટે. 'હું શુદ્ધ, બુદ્ધ, ચૈતન્યઘન, અવિનાશી, ત્રિકાળી ધ્રુવ એવો આત્મા છું. દેહ તે મારો નથી. દેહનાં સુખ તે મારાં નથી—' આવી ભાવના વારંવાર ભાવતાં ઉપયોગ આત્મા તરફ વળે છે. સાધનાથી ભેદજ્ઞાન થવા લાગે છે. પરિણામે અહંકાર અને મમતા ક્ષીણ થતાં જાય છે.

[૨૩૧] કિમેતદિતિ જિજ્ઞાસા તત્ત્વાન્તજ્ઞાનસન્મુખી ।

વ્યાસંગમેવ નોત્થાતું દત્તે ક્ક મમતાસ્થિતિઃ ॥૨૩॥

અનુવાદ : 'આ શું છે ?' એ પ્રકારની, તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં સન્મુખ થયેલી

જિજ્ઞાસા વ્યાસંગ (આસક્તિ)ને જ ઉત્પન્ન થવા દેતી નથી, તો પછી મમતાની સ્થિતિ ક્યાંથી સંભવે ?

વિશેષાર્થ : એકંદરે તો સંસારમાં ઘણાખરા જીવો પોતાને જે જીવન પ્રાપ્ત થયું છે તે પ્રવાહપતિત થઈને ભોગવે છે અને એમ જીવન પૂરું થઈ જાય છે. પણ કેટલાય જીવોને જાતજાતની જિજ્ઞાસા થાય છે. ‘આ આમ કેમ છે ?’ ‘આમ શાથી થયું ?’ ‘આ કોણે કર્યું ?’ ‘કેવી રીતે કર્યું ?’ - આવી આવી તેઓને કુતૂહલવૃત્તિ રહે છે. કેટલાકની એવી જિજ્ઞાસા ભૌતિક પદાર્થો પૂરતી સીમિત હોય છે અને કેટલાકને જડ અને ચેતન ઉભય માટે એવા પ્રશ્નો થાય છે. જેઓ આ ખોજ કરતાં કરતાં મૂળ તત્ત્વ સુધી પહોંચવાનો પુરુષાર્થ કરે છે તેને જડ અને ચેતનાના સ્વભાવનું, સાંસારિક સંબંધોનું રહસ્ય સમજાય છે. એનું યથાર્થ દર્શન થતાં કેટલીય વ્યક્તિઓ કે વસ્તુઓ પ્રત્યેનો વ્યાસંગ એટલે કે આસક્તિ તૂટવા લાગે છે. જ્યાં સુધી આસક્તિ છે ત્યાં સુધી રાગ છે અને મમતા છે. જેવી આસક્તિ ગઈ કે તેની સાથે રાગ અને મમતા ચાલ્યાં જવાનાં. એનો અર્થ એ થયો કે જીવનમાંથી મમત્વના ભાવને દૂર કરવો હોય તો તત્ત્વરુચિ જગાવવી જોઈએ અને એને પોષવી જોઈએ. તત્ત્વજ્ઞાનનો રસ એવો ઉત્કૃષ્ટ છે કે એક વખત જો એનો સ્વાદ ચાખ્યો તો પછી બાકીની બધી પૌદ્ગલિક સૃષ્ટિ તુચ્છ અને નીરસ લાગવા માંડશે.

[૨૩૨] પ્રિયાર્થિનઃ પ્રિયાપ્રાપ્તિં વિના ક્વાઽપિ યથા રતિઃ ।

ન તથા તત્ત્વજિજ્ઞાસો-સ્તત્ત્વપ્રાપ્તિં વિના ક્વચિત્ ॥૨૪॥

અનુવાદ : જેમ પ્રિયાને ઈચ્છવાવાળા પુરુષને પ્રિયાની પ્રાપ્તિ વિના બીજા કશામાં પ્રીતિ થતી નથી, તેમ તત્ત્વની જિજ્ઞાસાવાળાને તત્ત્વપ્રાપ્તિ વિના બીજા કશામાં પ્રીતિ થતી નથી.

વિશેષાર્થ : ગ્રંથકારે અહીં સરસ વ્યાવહારિક દષ્ટાન્ત આપ્યું છે. જે માણસને જે વિષયની લગની લાગે છે તે તેની પાછળ રચ્યોપચ્યો રહે છે. તેને બીજી કોઈ વાતમાં રસ પડતો નથી. યુવાનીમાં પ્રિયતમ અને પ્રિયતમાના પ્રણયાનુભવના આરંભના દિવસોમાં વિરહ અસહ્ય બને છે. આવો વિરહાગ્નિ જ્યારે પ્રજ્વલિત થાય છે ત્યારે એને અન્ય કોઈ ઉપચાર ગમતા નથી. પ્રિય પાત્રની પ્રાપ્તિ જ એને શાન્તિ પમાડે છે. ક્યારેક તો વિરહીજનનો વિરહ એટલો બધો પ્રદીપ્ત થાય છે કે એકેએક પદાર્થમાં એને પ્રિયજનનાં દર્શન થાય છે. એ પદાર્થોની સાથે એ ઉન્માદપૂર્વક કાલ્પનિક સંભાષણ પણ કરવા લાગે છે. (એટલે તો કહેવાયું છે કે સંસારમાં સર્વત્ર પરમાત્માનાં દર્શન વિરહીજનની જેમ કરવાં. પરમાત્માનો વિરહ સતત, સર્વત્ર સાલવો જોઈએ.)

તત્ત્વરુચિની બાબતમાં પણ એવું જ હોવું ઘટે. તત્ત્વજ્ઞાનનો અને સ્વસ્વરૂપમાં રમણતાનો વિષય એટલો ઊંડો, ગહનગંભીર અને રહસ્યવાળો છે કે એમાં જેમ ઊંડા ઊતરતા જઈએ તેમ તેમ નવાં નવાં તત્ત્વોનો પ્રકાશ પ્રાપ્ત થતો જાય છે. તત્ત્વરુચિવાળાને પણ, વિરહીની જેમ, કાળ કેટલો ગયો તેનું ભાન રહેતું નથી. આવી તત્ત્વરુચિ એકવખતે જાગે પછી પૌદ્ગલિક પદાર્થો, પરદ્રવ્યો કે પરભાવો માટેની મમતા દૂર અને દૂર ભાગવા લાગે છે.

[૨૩૩] અત એવ હિ જિજ્ઞાસાં વિષ્કંભતિ મમત્વધીઃ ।

વિચિત્રાભિનયાક્રાન્તઃ સંભ્રાન્ત ઇવ લક્ષ્યતે ॥૨૫॥

અનુવાદ : એટલે જ મમત્વબુદ્ધિ જિજ્ઞાસાને અટકાવી રાખે છે. એથી જ વિચિત્ર પ્રકારના અભિનયથી વ્યાપ્ત થયેલો તે બહાવરા જેવો દેખાય છે.

વિશેષાર્થ : મમતા અને તત્ત્વજિજ્ઞાસા એ બંનેની એકબીજા ઉપર ક્રિયાપ્રતિક્રિયા ચાલ્યા કરે છે. મમતાનું જોર વધે તો તત્ત્વજિજ્ઞાસાની વૃત્તિ ઘટે અને તત્ત્વજિજ્ઞાસા માટે રુચિ વધે તો મમતાનું બળ મંદ પડી જાય. જ્યારે મમતાનું ઘણું જોર વધી જાય છે ત્યારે એવી મમત્વબુદ્ધિવાળા માણસની જિજ્ઞાસા શાંત પડી જાય છે. તે બિચારો સંભ્રમવાળો થઈ જાય છે. તે ગભરાટ અનુભવે છે. તેના ચહેરા પરના હાવભાવ સ્વસ્થ નથી રહેતા, પણ સંજોગાનુસાર સારા-માઠા પ્રતિભાવો સહજ રીતે કે કૃત્રિમ રીતે દર્શાવનારો તે બની જાય છે. જાણે નાટકના પાત્રની જેમ તે મમતાને કારણે વિવિધ અભિનય કરતો ફરે છે. માટે જ તત્ત્વજિજ્ઞાસા ધરાવનારે મમતાના જોરને વધવા દેવું ન જોઈએ.

[૨૩૪] ધૃતો યોગો ન મમતા હતા ન સમતાઽઽદતા ।

ન ચ જિજ્ઞાસિતં તત્ત્વં ગતં જન્મ નિરર્થકમ્ ॥૨૬॥

અનુવાદ : જેણે યોગ ધારણ કર્યો, પરંતુ મમતાનો નાશ ન કર્યો, સમતાનો આદર ન કર્યો અને તત્ત્વ જાણવાની ઈચ્છા ન કરી એનો જન્મ નિરર્થક ગયો છે.

વિશેષાર્થ : સંસારનું અવલોકન કરતાં જણાશે કે અસંખ્ય લોકોનું જીવન પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ નિરર્થક વેડફાઈ જતું હોય છે. જન્મ્યાં, મોટા થયાં, પરણ્યાં, ઈયાંછોકરાં મોટાં કર્યાં, પરણાવ્યાં અને પોતાનું જીવન પૂરું કરી સંસારમાંથી વિદાય લીધી. પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ કશું જ પામ્યા નહિ. સમગ્ર સંસારમાં મિથ્યાત્વનો અંધકાર ફેલાયેલો છે. અહં અને મમતા એમાં મોટો ભાગ ભજવે છે. કેટલાક માણસોમાં તત્ત્વજિજ્ઞાસા પ્રગટ થાય છે ત્યારે એમની મમત્વ બુદ્ધિ ઓછી થવા લાગે છે. જેમ મમત્વબુદ્ધિ ઓછી થતી જાય તેમ જીવનમાં સમતા દઢ થતી જાય. આમ છતાં ગૃહસ્થ જીવન જીવવું અને મમતાનો ત્યાગ કરી સમતામાં રમવું એ તો કોઈક વિરલ જ કરી શકે. કેટલાક એ માટે ગૃહસ્થ જીવનનો ત્યાગ કરી યોગી કે મુનિ બને છે. જો કે સંસારનો ત્યાગ કરીને, મહાવ્રતો અંગીકાર કરીને મુનિ બનવાનું ઘણું જ અઘરું છે. સંસારમાં પાંચ-સાત ટકા માણસો પણ એ માર્ગે જઈ શકતા નથી. પરંતુ એ માર્ગે ગયા પછીથી પણ મમતા ન સતાવે એવું નથી. મમતા સતાવે એટલે સમતા દઢ ન થાય અને તત્ત્વજિજ્ઞાસા પણ દઢ ન થાય. જેઓ યોગી નથી થયા તેને માટે તો બધું નિરર્થક છે, પરંતુ જેઓ યોગી થયા છે તેઓ પણ જો મમતાનો ત્યાગ ન કરે, સમતાને દઢ ન કરે અને તત્ત્વરુચિને ન ખીલવે તો તે મુનિનો વેષ નિરર્થક નીવડે છે.

[૨૩૫] જિજ્ઞાસા ચ વિવેકશ્ચ મમતાનાશકાવુભૌ ।

અતસ્તાભ્યાં નિગૃહ્ણીયાદેનામધ્યાત્મવૈરિણીમ્ ॥૨૭॥

અનુવાદ : જિજ્ઞાસા અને વિવેક એ બે મમતાનો નાશ કરનારાં છે. એટલા માટે એ બે વડે અધ્યાત્મની વૈરિણીનો નિગ્રહ કરવો જોઈએ.

વિશેષાર્થ : આ અધિકારમાં મમતાનું સ્વરૂપ સમજાવ્યા પછી અંતે ગ્રંથકાર મહર્ષિ ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી કહે છે કે આવી મમતાનો જો નાશ કરવો હોય તો તે માટે બે શસ્ત્રો છે : જિજ્ઞાસા અને વિવેક. જિજ્ઞાસાથી વસ્તુનું આંતર અને બાહ્ય સ્વરૂપ સમજી શકાય છે. વિવેકથી તેમાં શું હેય છે અને શું ઉપાદેય છે તે પારખી શકાય છે. દુશ્મનનો નાશ કરવો હોય તો દુશ્મન કેવા પ્રકારનો છે અને એની તાકાત કેટલી છે તે જાણવું જોઈએ. વળી તેનો નાશ કરવા માટે કઈ યુક્તિપ્રયુક્તિ કામ લાગશે તે વિચારવું જોઈએ. અંધારામાં ગમે ત્યાં જોરજોરથી ડાંગ ફંગોળવાથી દુશ્મનને તે વાગતી નથી અને આપણે થાકી જઈએ છીએ. પરંતુ દુશ્મન ક્યાં છે તે બરાબર પારખી લઈને તે દિશામાં જોરથી ફટકો મારવાથી તે દુશ્મનને બરાબર વાગે છે. તેવી રીતે મમતારૂપી વૈરિણીનો જો નાશ કરવો હોય તો તે જિજ્ઞાસા અને વિવેકથી કરી શકાશે. જિજ્ઞાસા અને વિવેકથી તત્ત્વદષ્ટિ ખીલે છે અને એથી મમતાનું સાચું સ્વરૂપ સમજાય છે. યાદ રાખવું કે મમતા એ કોઈ એવી કાચીપોચી દુશ્મન નથી કે થોડી વારમાં જીતાઈ જાય. તેણે તો અનંતકાળથી સંસારના અસંખ્ય લોકોને હરાવ્યા છે. લોભામણા સ્વરૂપથી, છળકપટ કરીને, રૂપ બદલીને, કંઈક મહાત્માઓને એણે લલચાવ્યા છે અને પરાજિત કરી પછાડ્યા છે. માટે એવી મમતાનો નિગ્રહ કરવા માટે બહુ હોશિયારીથી અને સાવચેતીથી અડગપણે આગળ વધવું જોઈશે. જિજ્ઞાસા અને વિવેક એ બે, એ માટે ધારદાર અને અસરકારક શસ્ત્રો છે. કોઈ કહે કે મમતાનો નાશ કરવાની જરૂર શી છે ? ભલે ને એ એનું કામ કરતી. તો એનો ઉત્તર એ છે કે મમતા એ અધ્યાત્મની વૈરિણી છે. તમે એનો નાશ નહિ કરો તો એ તમારી અધ્યાત્મશક્તિનો નાશ કર્યા વગર નહિ રહે. મમતાને એવી દયાળુ સમજશો નહિ. એ પોતાનો દાવ ખેલ્યા વગર રહેશે જ નહિ. યુદ્ધમાં બેમાંથી એક અવશ્ય પરાજિત થાય છે. મમતા અને અધ્યાત્મના યુદ્ધમાં જો તમારી મમતાનો પરાજય નહિ થાય તો તમારા અધ્યાત્મનો પરાજય નિશ્ચિત જ છે. માટે જિજ્ઞાસા અને વિવેક વડે વેળાસર મમતાનો પરાજય કરવો એ તમારે માટે કર્તવ્યરૂપ છે અને તમારા આત્માના જ હિતમાં છે.

इति ममतात्यागाधिकारः ।

મમતાત્યાગ અધિકાર સંપૂર્ણ.

પ્રબંધ ત્રીજો

અધિકાર નવમો

★ સમતા અધિકાર ★

[૨૩૬] ત્યક્તાયાં મમતાયાં ચ સમતા પ્રથતે સ્વતઃ ।

સ્ફટિકે ગલિતોપાથૌ યથા નિર્મલતાગુણઃ ॥૧॥

અનુવાદ : જેમ ‘ઉપાધિ’ ટળી જતાં સ્ફટિકમાં રહેલો નિર્મળતાનો ગુણ પોતાની મેળે પ્રગટ થાય છે, તેમ મમતાનો ત્યાગ થતાં સમતા સ્વતઃ વિસ્તાર પામે છે.

વિશેષાર્થ : મમતા વિશેના અધિકાર પછી ગ્રંથકારે સમતા વિશે આ અધિકાર આપ્યો છે. મમતા અને સમતા પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. એટલે મમતા ચાલી જાય તો સમતા આપોઆપ આવી જાય. રાગ અને દ્વેષ મમતાની સાથે જોડાયેલાં છે. જેવા રાગ અને દ્વેષ દૂર થાય કે સમતા સ્વાભાવિક રીતે પ્રગટ થાય. જગતના સર્વ જીવો પ્રત્યે અને સર્વ પદાર્થો પ્રત્યે એક સરખી દૃષ્ટિ કેળવવાથી સમતાનો ગુણ ખીલે છે. દરેક જીવમાં રહેલા સિદ્ધ સ્વરૂપી આત્માનું દર્શન કરવાથી અને દરેક જીવ પોતપોતાનાં કર્મ અનુસાર સંસારમાં ભમે છે એવી દૃષ્ટિ કેળવવાથી અને તે પ્રમાણે વ્યવહાર રાખવાથી કોષાદિ કષાયો દૂર થાય છે અને સમભાવ પ્રગટ થાય છે.

ગ્રંથકારે એ માટે અહીં એક સુંદર ઉપમા આપી છે. જેમ સ્ફટિક પોતે નિર્મળ હોય છે, છતાં પાસે જો ‘ઉપાધિ’ હોય તો તે નિર્મળ જણાતો નથી. આ ઉપાધિ એટલે માટી વગેરે લાગ્યાં હોય, અથવા ખાણમાંથી તેવો મેલો પથ્થર નીકળ્યો હોય. એને ઘસવાથી તે મેલ દૂર થાય છે અને તે નિર્મળ થાય છે અથવા સ્ફટિકની પાછળ કોઈ રાતી, કાળી કે અન્ય કોઈ રંગની વસ્તુ મૂકી હોય તો તેની ઝાંચ સ્ફટિકમાં પડે છે. પરંતુ તે ખસેડી લેતાં સ્ફટિક નિર્મળ દેખાય છે. તેવી રીતે મમતા જતાં સમતા પ્રગટ થાય છે.

[૨૩૭] પ્રિયાપ્રિયત્વયોર્યાર્થે વ્યવહારસ્ય કલ્પના ।

નિશ્ચયાત્તદ્વ્યુદાસેન સ્તૈમિત્યં સમતોચ્યતે ॥૨॥

અનુવાદ : પદાર્થમાં પ્રિય અને અપ્રિયપણાની કલ્પના વ્યવહારથી છે. નિશ્ચયદૃષ્ટિથી તેનો ત્યાગ કરવાથી જે સ્થિરતા પ્રગટે તેને સમતા કહે છે.

વિશેષાર્થ : જગતમાં અમુક પદાર્થો પ્રિય લાગે અને અમુક અપ્રિય લાગે. ફૂલ ગમે અને કાંટા ન ગમે. સુગંધ ગમે અને દુર્ગંધ ન ગમે. ગાયબકરી ગમે અને વાઘવરુ ન ગમે. દેવતાઓ ગમે અને રાક્ષસો ન ગમે. આ બધા ગમવાના અને ન ગમવાના જે ભાવો છે તે વ્યવહારદૃષ્ટિએ છે. જ્યાં સુધી બાહ્ય દૃષ્ટિ હશે અને મમતા હશે ત્યાં સુધી પ્રિય-અપ્રિયના ભાવ રહેવાના. વળી એકનો એક પદાર્થ એક સમયે પ્રિય લાગે છે અને અન્ય સમયે અપ્રિય લાગે છે. પોતાના સ્વાર્થ અનુસાર પદાર્થોમાં ઈષ્ટ-અનિષ્ટની બુદ્ધિ પ્રવર્તે છે.

તેવું જ જીવોની બાબતમાં પણ રહે છે. એ પરથી જોઈ શકાય છે કે પ્રિયત્વ-અપ્રિયત્વ પદાર્થમાં રહેલું નથી, પણ પોતાની દૃષ્ટિમાં રહેલું છે. એટલે જરૂર છે જગતના સર્વ પદાર્થો પ્રતિ માધ્યસ્થદૃષ્ટિ કેળવવાની. એક વખત તત્ત્વયુક્ત નિશ્ચયદૃષ્ટિ જો આવી જાય તો એ પ્રકારના રાગદ્વેષયુક્ત ભાવો નીકળી જશે.

[૨૩૮] તેષ્વેવ દ્વિષતઃ પુંસ-સ્તેષ્વેવાર્થેષુ રજ્યતઃ ।

નિશ્ચયાત્કિંચિદિદ્રં વાઽનિદ્રં વા નૈવ વિદ્યતે ॥૩॥

અનુવાદ : કેટલીક બાબતોને માટે દ્વેષ કરનાર અને તે જ બાબતો માટે રાગ કરનાર પુરુષને માટે નિશ્ચય દૃષ્ટિથી કંઈ પણ ઈષ્ટ અથવા અનિષ્ટ હોતું નથી.

વિશેષાર્થ : જગતમાં રાગદ્વેષનું ચક્ર ચાલ્યા કરે છે. કેટલીક ચીજવસ્તુઓ માણસને ગમે છે, પરંતુ તે જૂની થતાં અથવા તેના કરતાં વધારે ચડિયાતી વસ્તુ મળતાં માણસને એ જૂની વસ્તુ ગમતી નથી. વસ્તુ સરસ હોય પણ ઝઘડાનું નિમિત્ત બની હોય તો પણ માણસને તેના તરફ અભાવ થઈ જાય છે. જે વસ્તુ પ્રત્યે એકવાર અભાવ થયો હોય તે જ વસ્તુ પ્રત્યે સંજોગો બદલાતાં ફરી ભાવ થવા લાગે છે. જેમ ચીજવસ્તુઓનું તેમ વ્યક્તિઓનું પણ બને છે. એક વ્યક્તિ સાથે ગાઢ પ્રેમનો સંબંધ હોય, પણ પછી પરિસ્થિતિ બદલાતાં એની સાથે વેર બંધાય છે. પરંતુ આ બધું વ્યવહારદૃષ્ટિથી લાગે છે. પદાર્થમાં પોતાનામાં તો કશું ઈષ્ટપણું કે અનિષ્ટપણું હોતું નથી. વ્યક્તિના પોતાના મનના ભાવો, વિચારો, સંકલ્પો અનુસાર એવું લાગે છે. એટલા માટે જો નિશ્ચયદૃષ્ટિ કેળવવામાં આવે તો બધા પદાર્થો અને બધા જીવો પ્રત્યે સમદૃષ્ટિ ખીલે.

[૨૩૯] એકસ્ય વિષયો યઃ સ્યાત્સ્વાભિપ્રાયેણ પુષ્ટિકૃત્ ।

અન્યસ્ય દ્વેષ્યતામેતિ સ એવ મતિભેદતઃ ॥૪॥

અનુવાદ : જે વિષય એકને પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે પુષ્ટિકારક (પ્રીતિકારક) લાગતો હોય તે જ વિષય બીજાને પોતાની જુદી બુદ્ધિ પ્રમાણે દ્વેષકારક લાગે છે.

વિશેષાર્થ : એકનો એક પદાર્થ કે એકનો એક વિષય એકના એક માણસને જુદે જુદે વખતે પ્રીતિકારક કે અપ્રીતિકારક લાગે છે. હવે એક જ પદાર્થ કે વિષય હોય પણ તે બે જુદી જુદી વ્યક્તિને જુદો જુદો લાગવાનો પણ સંભવ રહે છે. વસ્તુતઃ દુનિયામાં દરેક માણસનો જે રીતે ઉછેર થયો હોય તે પ્રમાણે તેની બુદ્ધિ વિશેષ ઘડાય છે. વળી દરેકનો બૌદ્ધિક વિકાસ એકસરખો હોતો નથી. મનુષ્યનું ચિત્ત ઘણા તર્કવિતર્ક કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. એટલે એકના એક પદાર્થ માટે અથવા એકની એક વ્યક્તિ માટે બે વ્યક્તિના અભિપ્રાય એકસરખા ન પણ સંભવે. બંનેના દૃષ્ટિકોણ જુદા જુદા હોય અને એ દૃષ્ટિકોણ પણ સ્વાર્થપ્રેરિત હોઈ શકે છે. રાજદ્વારી ક્ષેત્રે પરસ્પર વિરુદ્ધ પક્ષો વચ્ચે અથવા યુદ્ધ વખતે બે જુદાં જુદાં રાષ્ટ્રો વચ્ચે અથવા એવા પક્ષાપક્ષીના ઘણા પ્રસંગે એકની એક વાત કોઈને ગમે અને તે રાજી થાય અને બીજાને તે ન ગમે અને એને બળતરા થાય. એટલે જ પદાર્થ કે જીવમાં ઈષ્ટાનિષ્ટપણું નથી. માટે દૃષ્ટિને સવળી કરવી જોઈએ.

[૨૪૦] વિકલ્પકલ્પિતં તસ્માદ્વ્યયમેતન્ન તાત્ત્વિકં ।

વિકલ્પોપરમે તસ્ય દ્વિત્વાદિવદુપક્ષયઃ ॥૫॥

અનુવાદ : એટલા માટે વિકલ્પથી કલ્પેલાં એ બંને તાત્ત્વિક (સત્ય) નથી. જ્યારે વિકલ્પો નિવૃત્ત થઈ જાય છે, ત્યારે દ્વિત્વની જેમ તે (અર્થાત્ ઈષ્ટાનિષ્ટપણું) નાશ પામે છે.

વિશેષાર્થ : મનમાં વખતોવખત સંકલ્પ-વિકલ્પ ઊઠતા રહે છે. ચિત્ત એવું છે કે એક ક્ષણ પણ નવરું નથી રહેતું. એમાં પ્રત્યેક પળે ઊઠતા વિચારો તાત્ત્વિક અથવા યથાર્થ છે એમ નહિ કહી શકાય. ક્યારેક પોતાના વિચારો ઉપર પોતાનો જ કાબૂ રહેતો નથી. એટલે અહીં કહેવામાં આવ્યું છે કે આ વિકલ્પોને કારણે જ પદાર્થ પ્રત્યે રાગ અથવા દ્વેષનો ભાવ મનમાં પેદા થાય છે. પરંતુ એને સત્ય કે યથાર્થ તરીકે સ્વીકારી શકાય નહિ. જ્યારે રાગદ્વેષ કરાવનારા વિકલ્પોથી ચિત્ત નિવૃત્ત થઈ જાય, મનમાં કોઈ વિકલ્પો ઊઠે નહિ, ત્યારે દ્વિત્વનો એટલે કે બંને પ્રકારનો અર્થાત્ રાગદ્વેષનો ક્ષય થઈ જાય.

[૨૪૧] સ્વપ્રયોજનસંસિદ્ધિઃ સ્વાયત્તા ભાસતે યદા ।

બહિરર્થેષુ સંકલ્પસમુત્થાનં તદા હતમ્ ॥૬॥

અનુવાદ : જ્યારે પોતાના પ્રયોજનની સિદ્ધિ પોતાને આધીન છે એવું ભાસે છે, ત્યારે બહારના પદાર્થોને વિશે થતા સંકલ્પોની ઉત્પત્તિ હણાય છે.

વિશેષાર્થ : માણસને પોતાનાં લૌકિક અને વ્યાવહારિક કાર્યો પાર પાડવા માટે બીજી વ્યક્તિઓ અને બીજાં સાધનો ઉપર આધાર રાખવો પડે છે અને એ કાર્ય જ્યારે સફળ ન થાય ત્યારે તે નિરાશા અનુભવે છે. પરંતુ જ્યારે કોઈ કાર્ય માટે કોઈના ઉપર આધાર રાખવો નથી પડતો ત્યારે માણસને કાર્ય થવાની ખાતરી હોય છે અને કાર્ય પાર પડે ત્યારે આનંદ અને સંતોષ થાય છે. જેવું લૌકિક બાબતમાં તેવું જ પારમાર્થિક બાબતમાં પણ બને છે. વસ્તુતઃ પારમાર્થિક બાબતમાં તો એ વધુ ચડિયાતું જોવા મળે છે. જ્યારે જીવને પ્રતીતિ થાય છે કે પોતાનું સુખ પોતાના સ્વરૂપાનુભવમાં જ રહેલું છે અને પોતાના સુખ માટે એણે બહારના કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર આધાર રાખવાની જરૂર રહેતી નથી ત્યારે એને અપૂર્વ આનંદ થાય છે. પોતાને જે સુખ જોઈએ છે તે પોતાને સ્વાયત્ત જ છે એમ પ્રતીતિ થતાં તેના મનમાં પછી સંકલ્પ-વિકલ્પ ઊઠતા નથી.

[૨૪૨] લબ્ધે સ્વભાવે કંઠસ્થ સ્વર્ણન્યાયાદ્ ભ્રમક્ષયે ।

રાગદ્વેષાનુપસ્થાનાત્ સમતા સ્યાદનાહતા ॥૭॥

અનુવાદ : ભ્રમનો ક્ષય થતાં કંઠમાં રહેલા સુવર્ણના અલંકારના દષ્ટાન્તની જેમ આત્મસ્વભાવની પ્રાપ્તિ થતાં, રાગદ્વેષની અનુપસ્થિતિ થાય છે અને તેથી અખંડિત સમતાની પ્રાપ્તિ થાય છે.

વિશેષાર્થ : આત્મબ્રાન્તિ કેવી રીતે દૂર થાય છે એ વિશે અહીં ગળામાં રહેલાં ઘરેણાંનું દષ્ટાન્ત

આપવામાં આવ્યું છે. 'કંઠે આભરણ'ના ન્યાય મુજબ માણસ પોતાનું સુવર્ણનું કીમતી ઘરેણું ખોવાઈ ગયાની ચિંતામાં પડી જાય છે. તે વખતે જો તેને ખ્યાલ આવે કે ઘરેણું તો કંઠમાં જ છે, ત્યારે તેનો ભ્રમ તત્કાળ દૂર થઈ જાય છે. વળી ગણાનું ઘરેણું તરત જ જોઈ શકાય છે, હાથ અડાડી અનુભવી શકાય છે. એ માટે બીજા ઉપર આધાર રાખવો પડતો નથી. ઘરેણું પોતાનું જ છે, છતાં એ પોતાની પાસે છે એવી પ્રતીતિથી વધુ આનંદ થાય છે. તેવી રીતે અનાદિ કાળથી બાહ્ય જગતમાં અટવાયેલા અને બાહ્ય જગતને પોતાનું માનનાર અજ્ઞાની જીવને, ભ્રમ ભાંગી જતાં પોતાના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય, તો કેટલો બધો આનંદ થાય ! જ્યારે જીવ પોતાના આત્મસ્વભાવમાં રમવા લાગે છે ત્યારે તેના રાગ અને દ્વેષ ઓછા થતા જાય છે. જેમ રાગદ્વેષ ઓછા થાય તેમ સમતા આવવા લાગે છે.

[૨૪૩] જગજ્જીવેષુ નો ભાતિ દ્વૈવિધ્યં કર્મનિર્મિતમ્ ।

યદા શુદ્ધનયસ્થિત્યા તદા સામ્યમનાહતમ્ ॥૮॥

અનુવાદ : જગતના જીવોમાં કર્મનિર્મિત જે દ્વિવિધપણું રહેલું છે તે જ્યારે શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જણાય નહિ ત્યારે અબાધિત સમતા પ્રાપ્ત થાય છે.

વિશેષાર્થ : જગતના જીવોમાં બાહ્ય દૃષ્ટિએ જોઈએ તો બે અંતિમ કોટિની સ્થિતિ અનેક બાબતમાં જોવા મળશે. કોઈ ગરીબ છે, તો કોઈ તવંગર છે; કોઈ સશક્ત છે, તો કોઈ વ્યાધિગ્રસ્ત છે; કોઈ ડાહ્યો છે, તો કોઈ મૂર્ખ છે; કોઈ સુંદર છે, તો કોઈ કદરૂપો છે; કોઈ ત્યાગી છે, તો કોઈ ભોગી છે. મનુષ્યના આંતરિક લક્ષણોની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો કોઈ કોપી છે, તો કોઈ ક્ષમાશીલ છે; કોઈ લોભી છે, તો કોઈ ઉદાર છે; કોઈ સ્વાર્થી છે, તો કોઈ પરગજુ છે; કોઈ કૂર છે, તો કોઈ દયાવાન છે; પરંતુ સંસારમાં જે કંઈ દ્વિવિધપણું છે, જે કંઈ વિચિત્રતા અને વિષમતા છે તે બધું પ્રત્યેક જીવનાં પોતપોતાનાં કર્મ અનુસાર છે. પરંતુ નિશ્ચયનયથી જોતાં અર્થાત્ સ્વાનુભવયુક્ત સ્થિતિ થાય તો દરેક જીવમાં રહેલા શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનાં દર્શન થાય. એમ જ્યારે થાય ત્યારે દરેકનો આત્મા પોતાના આત્મા સમાન લાગે, એટલે કે ત્યારે ન હણાય તેવી સમતા પ્રાપ્ત થાય.

[૨૪૪] સ્વગુણેભ્યોઽપિ કૌટસ્થ્યાદેકત્વાધ્યવસાયતઃ ।

આત્મારામં મનો યસ્ય તસ્ય સામ્યમનુત્તરમ્ ॥૯॥

અનુવાદ : પોતાના ગુણો વડે પણ આત્મા કૂટસ્થ છે એવા એક અધ્યવસાયપૂર્વક જેનું મન આત્મા વિશે રમણ કરે છે તેની સમતા અનુત્તર (શ્રેષ્ઠ) છે.

વિશેષાર્થ : આત્મા કૂટસ્થ નિત્ય મનાય છે. કૂટસ્થ એટલે સ્થિર, અવિકારી, ઉત્પાદ-વ્યયરૂપી પરિણમનથી રહિત. આત્મા નિત્ય છે. પોતાનો આત્મા બીજાઓના આત્માથી ભિન્ન છે. શુદ્ધ નિશ્ચય નયથી વિચારતાં પોતાનો વિશુદ્ધ આત્મા અવિકારી છે, અલિપ્ત છે. આવા નિત્ય આત્મદ્રવ્યમાં રમણ જેઓ કરે છે તેઓમાં પછી કોઈ પણ વિષયમાં પક્ષપાત, રાગદ્વેષ ઈત્યાદિ રહેતાં નથી. જેઓ આવી અભેદ ઉપયોગરૂપ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરે છે, વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં લીન રહે છે તેઓની સમતા ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારની હોય છે. તેમનું ચિત્ત શુદ્ધ અધ્યવસાયમાં રહેતું હોવાથી સંસારની વિષમતામાં તે પરોવાતું નથી.

[૨૪૫] સમતાપરિપાકે સ્યાદ્વિષયગ્રહશૂન્યતા ।

યયા વિશદયોગાનાં વાસીચંદનતુલ્યતા ॥૧૦॥

અનુવાદ : જ્યારે સમતાનો પરિપાક થાય છે ત્યારે વિષયોની ઈચ્છાનો અભાવ થાય છે. એથી-નિર્મળ યોગવાળા યોગીઓને કોઈ વાંસલાથી છેદે કે ચંદનથી પૂજે એ બેમાં તુલ્યતા હોય છે.

વિશેષાર્થ : શુદ્ધ આત્મરમણતાના પરિપાકરૂપે જે સમતા સિદ્ધ થાય છે એ એવી હોય છે કે દેહબુદ્ધિ પણ ચાલી જાય છે. દેહને અર્થે ભૂખ, તરસ, ઠંડી, ગરમી વગેરેને કારણે થતી ઈચ્છાઓ ઉપર અર્થાત્ સંસારના બધા વિષયો ઉપર કુદરતી રીતે અભાવ થાય છે. આવી દેહાતીત અવસ્થા અનુભવનાર અને મન, વચન અને કાયાના નિર્મળ યોગવાળા યોગીઓને અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગો જરા પણ ચલિત કરી શકતા નથી. વાસી એટલે વાંસલો, સુથારનું લાકડાં છોલવાનું એક પ્રકારનું ઓજાર. વાંસલા વડે કોઈ શરીર છોલે કે શરીરે કોઈ ચંદનનો લેપ કરે એ બંને સ્થિતિમાં આવા મહાત્માઓ એક સરખી મનઃસ્થિતિ ધરાવતા હોય છે. એમની તુલ્યતા તે જ સમતા છે. શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ 'યોગશતક'માં કહ્યું છે :

વાસી ચંદણકપ્પો સમસુહદુલ્લો મુળી સમલ્લો ।

ભવમોલ્લોપલિલ્લો અઓ ય પાણ સત્થેસુ ॥

[એટલે જ શાસ્ત્રોમાં મુનિને વાસીચંદનકલ્પ, સુખદુઃખમાં સમ અને સંસાર તથા મોક્ષની બાબતમાં અનાસક્ત કહેલો છે.]

હેમચંદ્રાચાર્યે સકલાર્હસ્તોત્રમાં ભગવાન પાર્શ્વનાથની સ્તુતિ કરતાં કહ્યું છે :

કમઠે ધરણેન્દ્રે ચ સ્વોચિતં કર્મ કુર્વતિ ।

પ્રભુસ્તુલ્ય મનોવૃત્તિ પાર્શ્વનાથ શ્રીયેઽસ્તુ વઃ ॥

[કમઠ અસુર અને ધરણેન્દ્ર દેવ એ બંને પોતપોતાને ઉચિત કાર્ય કરનાર છે. એ બંને ઉપર સમાન ભાવ ધારણ કરનાર શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાન અમને આત્મલક્ષી માટે થાઓ !]

પાર્શ્વનાથ ભગવાનની સમતાનું વર્ણન કરતાં હેમચંદ્રાચાર્યે આ શ્લોકમાં કહ્યું છે કે એક બાજુ કમઠ ભયંકર ઉપસર્ગો કરી રહ્યો હતો તે વખતે ધરણેન્દ્ર ભગવાનને સહાયભૂત થવાનું કરતો હતો. છતાં પાર્શ્વનાથ ભગવાનને કમઠ ઉપર દ્વેષ નહોતો અને ધરણેન્દ્ર ઉપર રાગ નહોતો. એમની મનોવૃત્તિ તુલ્યતાવાળી એટલે કે સમતાવાળી હતી.

[૨૪૬] કિં સ્તુમઃ સમતાં સાધોર્યા સ્વાર્થપ્રગુણીકૃતા ।

વૈરાણિ નિત્યવૈરાણામપિ હન્યુપતસ્થુષામ્ ॥૧૧॥

અનુવાદ : પોતાના આત્માના હિત માટે જ જેને સવિશેષ પુષ્ટ કરવામાં આવે છે એવી સાધુની સમતાની અમે કેટલી સ્તુતિ કરીએ ! એમની પાસે રહેલા નિત્યવૈરી પ્રાણીઓના વેરનો પણ તે નાશ કરે છે.

વિશેષાર્થ : સાધુ મહાત્માઓ પોતાની સમતાની સાધના જગતમાં કોઈ ચમત્કારો સર્જવા માટે કરતા નથી. તેઓ તો પોતાના આત્માના હિતને માટે જ સમતાની સાધના કરે છે અને તે સાધનાને ઉત્તરોત્તર વધુ અને વધુ પુષ્ટ કરે છે એટલે કે પ્રગુણી કરે છે. તેમના હૈયામાં સર્વ જીવો માટે કલ્યાણની ભાવના સતત રમતી રહે છે. એથી હિંસક પ્રાણીઓ પણ તેમની પાસે આવતાં હિંસાના ભાવ ભૂલી જાય છે. કેટલાક મહાત્માઓ પાસે વાઘસિંહ જેવાં પ્રાણીઓ આવીને રહેતાં હોય એવું જાણવામાં આવે છે. વળી એમના સાંનિધ્યમાં સાપ અને નોળિયો, સાપ અને ગરુડ, ઉંદર અને બિલાડી, વાઘ અને બકરી જેવાં પ્રાણીઓ પોતાનું કુદરતી વેર ભૂલી જઈને પાસે પાસે બેસે છે. પાતંજલ યોગસૂત્રમાં કહ્યું છે : અહિંસા પ્રતિષ્ઠાયાં તત્ સંનિધૌ વૈરત્યાગઃ । જેમના જીવનમાં અહિંસા પ્રતિષ્ઠિત થઈ હોય છે તેમના સાંનિધ્યમાં વેરનો આપોઆપ ત્યાગ થઈ જાય છે. અહિંસાની આવી ઉત્કૃષ્ટ સાધના સમતાની સાધના વગર આવે નહિ. તીર્થંકર ભગવાનના સમવસરણમાં પ્રાણીઓ પરસ્પરનું કુદરતી વેર ભૂલીને ભગવાનની જે દેશના સાંભળતાં હોય છે તે એવી સાધનાને પ્રતાપે. સમતાની આવી સાધનાને એની ચરમ કોટિએ પહોંચાડી શકાય છે. એની જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી ઓછી જ લાગવાની. આવી સમતાનો મહિમા અહીં સરસ રીતે દર્શાવાયો છે.

[૨૪૭] किं दानेन तपोभिर्वा यमैश्च नियमैश्च किम् ।

एकैव समता सेव्या तरिः संसारवारिधौ ॥१२॥

અનુવાદ : દાન વડે અથવા તપ કરવા વડે શું ? તથા યમ વડે અને નિયમ વડે પણ શું ? સમતા એક જ સંસારસાગરમાં (તરવા માટે) નાવ તરીકે સેવવા યોગ્ય છે.

વિશેષાર્થ : અહીં એક બાજુ દાન, તપ, યમ, નિયમ વગેરે મૂકવામાં આવ્યાં છે અને બીજી બાજુ સમતા મૂકવામાં આવી છે. પરંતુ જીવને સંસારરૂપી સાગર તરીને સામે પાર પહોંચાડવામાં એક માત્ર સમતારૂપી નાવ જ સહાયરૂપ થઈ શકે છે. મોક્ષમાર્ગની આરાધના માટે સ્વરૂપાનુભવયુક્ત સમતાની અનિવાર્યતા કેટલી બધી છે તે અહીં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. એનો અર્થ એ નથી કે મોક્ષમાર્ગની આરાધના માટે દાન, તપ, યમ અને નિયમ નિરર્થક છે. પરંતુ મોક્ષના લક્ષ્ય વિના, રાગાદિ ભાવયુક્ત તથા ભૌતિક સુખની અભિલાષાથી કરેલાં દાન, તપ, યમ અને નિયમ વગેરે કર્મની નિર્જરા થવામાં એટલાં સહાયભૂત થતાં નથી. જીવને મોક્ષમાર્ગ તરફ લાવવા માટે એની ઉપયોગિતા હોવા છતાં આગળ જતાં તો સમતા જ સિદ્ધ કરવાની છે. માટે સમતાનું લક્ષ્ય નજર સમક્ષ સતત રહેવું જોઈએ. આ વાત સાપેક્ષ દષ્ટિથી અને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી ગ્રહણ કરવા જેવી છે.

[૨૪૮] दूरे स्वर्गसुखं मुक्तिपदवी सा दवीयसी ।

मनःसंनिहितं दृष्टं स्पष्टं तु समतासुखम् ॥१३॥

અનુવાદ : સ્વર્ગનું સુખ દૂર છે. મુક્તિપદવી તો વળી એથી પણ દૂર છે. પરંતુ સમતાનું સુખ તો મનની નજીક રહેલું સ્પષ્ટ રીતે જોવામાં આવે છે.

વિશેષાર્થ : સંસારમાં ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક એવાં વિવિધ પ્રકારનાં સુખ બતાવાય છે. આ સુખમાં

સ્વર્ગના સુખનો અને મુક્તિપદવીના એટલે કે મોક્ષપ્રાપ્તિના સુખનો પણ સમાવેશ થાય છે. પરંતુ સ્વર્ગનું સુખ તો દૂર છે અને મુક્તિપદવી તો એથી પણ દૂર છે. બીજી બાજુ સમતાનું સુખ તો મનની અંદર જ રહેલું છે અને તે આ જીવનમાં જ અનુભવી શકાય એવું છે. વસ્તુતઃ સમતાની યોગ્ય સાધના કરવાથી એનું સુખ કેટલું બધું છે તે અનુભવથી સમજાય એવું છે. પરંતુ એ માટે ઘણા પુરુષાર્થની અપેક્ષા રહે છે. જીવમાંથી રાગદ્વેષની પરિણતિ દૂર થાય તો જ સમતા આવે. આત્મરમણતાના અનુભવ વિના, કેવળ બહિરાત્મભાવથી રાગદ્વેષ જાય નહિ અને સમતા આવે નહિ. એવી સમતાનું સુખ કેવું છે તે તો અનુભવજ્ઞાનથી સમજાય એવું છે.

[૨૪૯] દૃશો સ્મરવિષ્ણં શુષ્યેત્ ક્રોધતાપઃ ક્ષયં વ્રજેત્ ।

ઔદ્ભ્રત્યમલનાશઃ સ્યાત્ સમતામૃતમજ્જનાત્ ॥૧૪॥

અનુવાદ : સમતા રૂપી અમૃતમાં મજ્જન કરવાથી દૃષ્ટિનું કામરૂપી વિષ સુકાઈ જાય છે, ક્રોધરૂપી તાપ ક્ષય પામે છે અને ઉદ્ભ્રતપણારૂપી મળનો નાશ થાય છે.

વિશેષાર્થ : શીતળ પાણીના હોજમાં માણસ ડૂબકી મારી તરવા પડે છે ત્યારે એના શરીરને ત્રણ પ્રકારના લાભ થાય છે. એની આંખે ઠંડક વળે છે. આંખ ધોવાતાં તે શુદ્ધ થાય છે. મસ્તકે ગરમી ચડી ગઈ હોય તો તે પણ દૂર થાય છે. મસ્તકમાં શાન્તિ અનુભવાય છે. શરીર ઉપર ધૂળ, મેલ વગેરે લાગેલાં હોય તો તે પાણીમાં નીકળી જાય છે અને દેહ નિર્મળ થાય છે. એવી જ રીતે સમતારૂપી અમૃતના હોજમાં જીવ જો ડૂબકી મારે તો એની આંખમાં રહેલો કામવિકાર નીકળી જાય છે. એના મસ્તકમાં રહેલો ક્રોધ રૂપી તાપ પણ નીકળી જાય છે અને ચિત્ત શાન્ત થાય છે. તદુપરાંત એના જીવનમાં ઉદ્ભ્રતાઈ કે અવિનયરૂપ મેલ હોય તો તે પણ ચાલ્યો જાય છે. સમતારૂપી અમૃતનો આવો ચમત્કાર છે. એક વખત જીવનમાં સમતા આવે એટલે ક્રોધ, કામવિકાર અને ઉદ્ભ્રતાઈ રહી શકતાં નથી.

[૨૫૦] જરામરણદાવાગ્નિજ્વલિતે ભવકાનને ।

સુખાય સમતૈકૈવ પીયૂષઘનવૃષ્ટિવત્ ॥૧૫॥

અનુવાદ : જરા અને મરણરૂપી દાવાનળથી બળતા આ સંસારરૂપી વનમાં અમૃતમય મેઘની વૃષ્ટિ સમાન સુખ માટે એક સમતા જ છે.

વિશેષાર્થ : ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીએ સંસારને માટે અહીં વનનું રૂપક યોજ્યું છે. ઘર કે દુકાનમાં આગ લાગી હોય તો તે ઓલવવી હજુ સરળ છે, પણ વનમાં આગ લાગે તો એ ભડભડ બળતી ચારે બાજુ ઝડપથી પ્રસરી જાય છે. સંસારરૂપી વનમાં જરા અને મરણરૂપી દેવ ચારે બાજુ પ્રસરેલો છે. વનમાં આગ લાગે ત્યારે હાથે પાણી નાખવાથી તે કંઈ ઓલવાય નહિ. આગ બધું બાળીને ભસ્મ કરી નાખે. પરંતુ તે વખતે આકાશમાંથી મેઘની જોરદાર વૃષ્ટિ થાય તો વનનો દાવાનળ તરત જ શાન્ત થઈ જાય છે. તેવી જ રીતે વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુની નિરંતર ચાલતી ઘટનાઓથી સતત સંતપ્ત એવા સંસારરૂપી વનના અગ્નિને શાન્ત કરવામાં સમતારૂપી મેઘની વૃષ્ટિ અમૃત જેવું કાર્ય કરે છે. એક વખત સમતાની સાધના બરાબર થવા લાગે એટલે વ્યાધિગ્રસ્ત વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણનો ભય રહેતો નથી.

[૨૫૧] આશ્રિત્ય સમતામેકાં નિર્વૃતા ભરતાદયઃ ।

ન હિ કષ્ટમનુષ્ઠાનમભૂત્તેષાં તુ કિંચન ॥૧૬॥

અનુવાદ : એક સમતાનો જ આશ્રય કરીને ભરત વગેરે નિર્વાણસુખ પામ્યા હતા. તેઓને કાંઈ પણ કષ્ટરૂપ અનુષ્ઠાન હતું નહિ.

વિશેષાર્થ : સમતાની મહત્તા દર્શાવવા ગ્રંથકાર અહીં ભરત ચક્રવર્તી વગેરેનાં દષ્ટાન્ત આપે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે એક બાજુ સમતા હોય અને તપજપ વગેરેનાં બીજાં કોઈ કષ્ટ ન હોય અને બીજી બાજુ બહુ તપજપ વગેરેનું કષ્ટ હોય અને સમતા બિલકુલ ન હોય તો સમતાવાળું પલ્લું નમે, એટલે કે તે ચડિયાતું ગણાય. ભરત મહારાજ, મરુદેવી માતા, સૂર્યયશા વગેરેને ગૃહસ્થપણામાં કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું. તેઓએ વ્રતસંયમ ધારણ કર્યાં નહોતાં. લોચ, પરીષદ, તપશ્ચર્યા, વિહાર વગેરે કષ્ટો સહન કર્યાં નહોતાં કે કષ્ટયુક્ત અનુષ્ઠાનો તેઓએ કર્યાં ન હતાં. આમ છતાં તેઓને જો કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હોય તો તેમની સમતાની આરાધનાના પ્રભાવે જ પ્રાપ્ત થયું હતું. માટે તપજપ વગેરેમાં સર્વશ્રેષ્ઠ જો કંઈ હોય તો તે સમતા જ છે.

અહીં ગ્રંથકારે સમતાની જે મહત્તા બતાવી છે તે એના યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં સમજવાની જરૂર છે. કોઈ એમ કહે કે તપ, જપ વગેરેનાં કષ્ટો સહન કરવાની કોઈને ક્યારેય જરૂર નથી તો તે બરાબર નથી. જ્યાં તપજપાદિનાં કષ્ટો હોય, વ્રતસંયમ હોય ત્યાં સમતા ન આવી શકે એવો એનો અર્થ નથી. વસ્તુતઃ સામાન્ય સાધક માટે તો સમતાની આરાધના માટે પોતાની શક્તિરુચિ અનુસાર કોઈક અનુષ્ઠાનોની ઉપયોગિતા રહી છે. ભરત મહારાજ કે મરુદેવી માતાનાં ઉદાહરણો તો અપવાદરૂપ છે. આખી અવસર્પિણીમાં અનંત કેવલી ભગવંતો મોક્ષે ગયા. તેમાં ગૃહસ્થપણામાં, વ્રતતપ વગર મોક્ષે ગયેલાંનાં પ્રચલિત ઉદાહરણોની સંખ્યા આંગળીને વેઢે ગણી શકાય એટલી જ છે. અહીં કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે મોક્ષમાર્ગમાં કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે સાધવા યોગ્ય સર્વશ્રેષ્ઠ વસ્તુ તે સમતા છે. સમતા હોય તો બધું જ કામનું છે. સમતાનો પાયો ન હોય તો બાકીની ઈમારત કાચી જ રહેવાની. એટલે વ્રતતપ ઇત્યાદિનાં કષ્ટપૂર્વકનાં અનુષ્ઠાનો પણ સમતાની પ્રાપ્તિ અર્થે હોય તો તે સાર્થક છે.

[૨૫૨] અર્ગલા નરકદ્વારે મોક્ષમાર્ગસ્ય દીપિકા ।

સમતા ગુણરત્નાનાં સંગ્રહે રોહણાવનિઃ ॥૧૭॥

અનુવાદ : સમતા નરકના દ્વારની અર્ગલા (આંગળિયો) છે, મોક્ષમાર્ગની દીપિકા છે અને ગુણરૂપી રત્નોનો સંગ્રહ કરવામાં રોહણાયલ પર્વતની ભૂમિ છે.

વિશેષાર્થ : સમતાનું સામર્થ્ય કેટલું બધું છે ? કોઈ જીવ નરકે જતો હોય તો સમતા એને અટકાવી શકે. જીવનમાં સમતાની સાધના થઈ હોય તો નરકગતિમાં જવાની શક્યતા રહેતી નથી. ગ્રંથકારે અહીં રૂપક પ્રયોજ્યું છે. નરકના બારણામાં આંગળિયો બંધ હોય તો કોઈ તેમાં પ્રવેશી શકે નહિ. એ આંગળિયો તે સમતા છે. એવી જ રીતે સમતા મોક્ષમાર્ગનો દીવો છે. હાથમાં દીવો હોય તો અંધારામાં પણ ગતિ થઈ શકે. સમતારૂપી દીવો સાધકને માટે માર્ગમાં પ્રકાશ પાંથરે છે અને મોક્ષ સુધી પહોંચાડી શકે છે.

વળી સમતાનો ગુણ બીજા અનેક ઉત્તમ ગુણોને ખેંચી લાવે છે. ગુણરત્નોના સંગ્રહની દૃષ્ટિએ સમતા રોહણાયલની ભૂમિ બરાબર છે. રોહણાયલનો પ્રદેશ રત્નોની ખાણ જેવો છે. જ્યાં ખોદો ત્યાંથી રત્નો નીકળે છે. સમતા આવી રીતે અનેક ગુણરત્નોના સંગ્રહ જેવી છે.

[૨૫૩] મોહાચ્છાદિતનેત્રાણામાત્મરૂપમપશ્યતામ્ ।

દિવ્યાંજનશલાકેવ સમતા દોષનાશકૃત્ ॥૧૮॥

અનુવાદ : જેમનાં નેત્રો મોહથી આચ્છાદિત થયેલાં છે અને તેથી જેઓ આત્મસ્વરૂપને નિહાળી શકતા નથી તેઓને માટે સમતા દિવ્ય અંજનની શલાકાની જેમ દોષ(અજ્ઞાન)નો નાશ કરનારી થાય છે.

વિશેષાર્થ : આ શ્લોકમાં ગ્રંથકાર મહર્ષિએ સમતાને દિવ્ય અંજનની શલાકા સાથે સરખાવી છે. સ્વચ્છ, નિરામય નેત્રોથી બધું યથાર્થ દેખાય છે, પરંતુ જ્યારે નેત્રરોગ થાય છે ત્યારે દર્શન આચ્છાદિત થઈ જાય છે. એ વખતે સળી (શલાકા) ઉપર યોગ્ય પ્રકારનું અંજન લઈ આંખે લગાડાય તો તરત દૃષ્ટિ સાફ થઈ જાય છે અને બધું બરાબર સ્પષ્ટ દેખાય છે. એવી રીતે મોહને (અજ્ઞાનને) કારણે જીવનાં આંતરચક્ષુ જ્યારે આવરિત થઈ જાય છે ત્યારે સમતા દિવ્ય અંજનયુક્ત શલાકાનું કામ કરે છે. આંતરચક્ષુના મોહતિમિરને હરનાર એ મહાઔષધિ છે. એનાથી મોહાંધતાનો નાશ થાય છે.

[૨૫૪] ક્ષણં ચેતઃ સમાકૃષ્ય સમતા યદિ સેવ્યતે ।

સ્વાત્તદા સુખમન્યસ્ય યદ્વક્તું નૈવ પાર્યતે ॥૧૯॥

અનુવાદ : ક્ષણવાર પણ જો ચિત્તને આકર્ષીને સમતાનું સેવન કરવામાં આવે તો તેથી એવું સુખ અનુભવાય છે કે જેનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી.

વિશેષાર્થ : જ્યાં સુધી ચિત્ત ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં અથવા રાગદ્વેષાદિ ભાવોમાં રોકાયેલું રહે ત્યાં સુધી તે સમતા તરફ ન વળી શકે. સમતા તરફ જવું હોય તો ચિત્તને સાંસારિક વિષયો અને ભાવોમાંથી પાછું ખેંચી લેવું પડશે. સરખી રીતે ચિત્તને જો ખેંચી શકાય તો જ સમતાના અનુભવની શક્યતા છે. અહીં કહેવામાં આવ્યું છે કે આવો પ્રયોગ એક ક્ષણ માટે પણ જો થઈ શકે તો પણ સમતાના સામર્થ્યનો ખ્યાલ આવી શકે. અહીં એક ક્ષણની જ વાત કરી છે. એનો અર્થ એ થયો કે સામાન્ય મનુષ્યોના જીવનમાં એક ક્ષણ માટે પણ ચિત્ત રાગદ્વેષની પરિણતિ વગર રહેતું નથી.

[૨૫૫] કુમારી ન યથા વેત્તિ સુખં દયિતભોગજમ્ ।

ન જાનાતિ તથા લોકો યોગિનાં સમતાસુખમ્ ॥૨૦॥

અનુવાદ : જેમ કુંવારી કન્યા પતિ સાથેના ભોગથી ઉત્પન્ન થતા સુખને જાણતી નથી, તેમ યોગીઓના સમતાના સુખને લોકો જાણતા નથી.

વિશેષાર્થ : યોગી મહાત્માઓના સમતાના સુખની અનિર્વચનીયતા દર્શાવવા માટે ગ્રંથકાર મહર્ષિએ અહીં કુંવારી કન્યાનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે. અવિવાહિત નિર્દોષ બાલિકાને પતિ સાથેના ભોગસુખની કંઈ

બખર નથી હોતી. એની એને કશી સમજણ પણ નથી હોતી. એવી જ રીતે સામાન્ય લોકો યોગીઓના સમતાના અનુભવના સુખ વિશે કશું જ જાણતા નથી. આ સુખ તો અનુભવે જ સમજી શકાય એવું છે. એનું વર્ણન થઈ શકે એવું નથી. કદાચ યત્કિચિત વર્ણન કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો પણ તેથી તે સુખનો યથાર્થ પૂર્ણ ખ્યાલ આવી શકે એમ નથી.

[૨૫૬] નતિસ્તુત્યાદિકાશંસાશરસ્તીવ્રઃ સ્વમર્મખિત્ ।

સમતાવર્મગુપ્તાનાં નાર્તિકૃત્સોઽપિ જાયતે ॥૨૧॥

અનુવાદ : નમસ્કાર, સ્તુતિ ઈત્યાદિની ઈચ્છારૂપી તીવ્ર બાણ પોતાના (આત્માના) મર્મસ્થાનને ભેદનારું છે. પરંતુ સમતારૂપી બખરથી રક્ષણ કરાયેલાને તે પીડાકારી થતું નથી.

વિશેષાર્થ : નતિ એટલે નમસ્કાર અને સ્તુતિ એટલે પ્રશંસા. મોટા મોટા પુરંધરો પણ બધાંની વચ્ચે ભક્તિભાવથી પોતાને નમસ્કાર કરે, બધા લોકો પોતાની પ્રશંસા કરે તથા બધા લોકો પોતાનાં આહાર, વસ્ત્ર, વાહન, સફર, શયન વગેરે માટે ઉત્તમોત્તમ સાધનો સાથે પોતાની સારસંભાળ લે, પોતાનો પડ્યો બોલ રાજી થઈને ઝીલી લે—આવી આવી આશંસાઓ, આકાંક્ષાઓ કહેવાતા ત્યાગી મહાત્માઓને થાય છે. એમાં કંઈ પણ ન્યૂનતા જણાય તો તેમનું મન ક્રોધ કરી બેસે છે. વસ્તુતઃ આ બધી આકાંક્ષાઓ મર્મભેદી તીવ્ર બાણ જેવી છે. એ ન મળે તો કહેવાતા મોટા મહાત્માઓનું હૃદય પણ ભેદાઈ જાય છે. પરંતુ જેમણે સમતારૂપી બખર પહેર્યું હોય તેમને કોઈ નમે કે ન નમે, કોઈ પ્રશંસા કરે કે ન કરે, કોઈ પોતાનું ધ્યાન રાખે કે ન રાખે એથી કશું થતું નથી. તેઓ તો પોતાના સમતારસમાં આનંદમગ્ન હોય છે.

[૨૫૭] પ્રચિતાન્યપિ કર્માણિ જન્મનાં કોટિકોટિભિઃ ।

તમાંસીવ પ્રભા ભાનોઃ ક્ષિણોતિ સમતા ક્ષણાત્ ॥૨૨॥

અનુવાદ : જેમ સૂર્યની પ્રભા અંધકારનો નાશ કરે છે તેમ કોટિ કોટિ જન્મોથી બાંધેલાં કર્મોનો સમતા ક્ષણવારમાં નાશ કરે છે.

વિશેષાર્થ : સમતાનો પ્રભાવ દર્શાવતાં અહીં કહેવાયું છે કે જીવે કોટિકોટિ (કરોડ ગુણ્યા કરોડ) જેટલાં વર્ષોથી બાંધેલાં ભારે ઘાતી કર્મો હોય તો પણ તે બધાંનો ક્ષણવારમાં ક્ષય કરવાનું સામર્થ્ય સમતામાં છે. કોઈકને પ્રશ્ન થાય કે આવું તો કેવી રીતે બની શકે ? ગ્રંથકાર મહર્ષિ દૃષ્ટાંત આપે છે કે કોડાકોડી જેટલાં વર્ષ જૂનો અંધકાર હોય તો તે દૂર કરવા માટે સૂર્યને કોડાકોડી વર્ષ ન લાગે. સૂર્યનું તો એક કિરણ પડતાં કરોડો વર્ષ જૂના અંધકારનો નાશ થઈ જાય છે. તેવી રીતે સમતામાં પણ ભારેમાં ભારે કર્મોનો તરત ક્ષય કરવાની સ્વાભાવિક તાકાત હોય છે.

[૨૫૮] અન્યલિંગાદિસિદ્ધાનામાધારઃ સમતૈવ હિ ।

રત્નત્રયફલપ્રાપ્તેર્યયા સ્યાદ્ ભાવજૈનતા ॥૨૩॥

અનુવાદ : અન્યલિંગી વગેરે જે સિદ્ધ થાય છે તેઓનો આધાર સમતા જ છે. એના વડે રત્નત્રયના ફલની પ્રાપ્તિથી ભાવ—જૈનત્વ ઉત્પન્ન થાય છે.

વિશેષાર્થ : સમતાનું માહાત્મ્ય દર્શાવતાં ગ્રંથકાર મહર્ષિ એક જુદી જ વાત કરે છે. સિદ્ધોના પંદર પ્રકાર શાસ્ત્રોમાં બતાવવામાં આવ્યા છે. એમાં અન્યલિંગીનો પ્રકાર પણ છે. જૈન ધર્મને અનુસરી સમ્યગ્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણેની જે આરાધના કરે છે તે મોક્ષ મેળવે છે. પરંતુ જે જૈન ન હોય અને અન્ય ધર્મનું પાલન કરતો હોય એવો જીવ પણ સિદ્ધ ગતિ પામી શકે છે એમ જે કહ્યું છે તો તે કેવી રીતે સમજવું ? એટલું તો નિશ્ચિત છે કે મિથ્યાત્વ જાય નહિ ત્યાં સુધી સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત ન થાય અને જ્યાં સુધી સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી સિદ્ધ ગતિ પ્રાપ્ત ન થાય. અન્યલિંગીઓ પ્રાયઃ મિથ્યાત્વી હોય છે. તો પછી અન્યલિંગીને સિદ્ધગતિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે ? એનો ઉત્તર આપતાં અહીં કહેવાયું છે કે અન્યલિંગીઓમાં જો સમતાનો એટલે રાગદ્વેષરહિતતાનો ગુણ વિકાસ પામેલો હોય તો એમનામાં રત્નત્રયના ફળસ્વરૂપ ભાવ-જૈનત્વ પ્રગટ થાય. એટલે કે લિંગ અર્થાત્ વેષથી એટલે દ્રવ્યથી તેઓ જૈન ન હોય તો પણ ભાવથી તેઓ જૈનત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. ભાવજૈનત્વ પ્રાપ્ત થતાં તેઓનું મિથ્યાત્વ ચાલ્યું જાય છે અને સમ્યગ્ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રની એમની આરાધના જૈન દર્શનાનુસાર જ થાય છે. એટલે સમતા જ એમને સિદ્ધ ગતિ અપાવે છે. સમતાને અહીં સાધારણ સામાન્ય અર્થમાં સમજવાની નથી, પરંતુ પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ સમજવાની છે. એવી જ રીતે જેમ અન્યલિંગી તેમ ગૃહસ્થલિંગી વગેરે પણ આ સમતાની સાધનાથી સિદ્ધગતિ પામે છે.

[૨૫૯] જ્ઞાનસ્ય ફલમૈષેવ નયસ્થાનાવતારિણઃ ।

ચન્દનં વહ્નિનેવ સ્યાત્ કુગ્રહેણ તુ ભસ્મ તત્ ॥૨૪॥

અનુવાદ : નયોને તેના સ્થાનમાં સ્થાપનાર જ્ઞાનનું ફળ પણ એ જ (સમતા) છે. અગ્નિ વડે જેમ ચંદન તેમ કુગ્રહ (કદાગ્રહ) વડે તે (જ્ઞાન) ભસ્મ થઈ જાય છે.

વિશેષાર્થ : નૈગમાદિ સાત નયોને પોતપોતાના સ્થાનમાં યોજવાના સ્વભાવવાળા જ્ઞાનનું ફળ સમતા છે. દરેક નય પોતાના મતને સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ સ્યાદ્વાદ વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપનો બોધ કરાવે છે. હવે જો કોઈ વ્યક્તિ પોતાને અભિમત એવા કોઈ એક જ નયનો માત્ર આગ્રહ નહિ, કદાગ્રહ કરવા લાગે તો વસ્તુનો યથાર્થ બોધ નહિ થાય. વિવિધ નયોને સમજવાની અને વસ્તુને વિવિધ નયથી તપાસવાની જ્ઞાનશક્તિ એવી પરિપક્વ થવી જોઈએ કે તે મમત્વભાવથી કોઈ એકાદ નય તરફ ઢળી પડે નહિ. નયોના જ્ઞાનની સાથે જ્યાં મમત્વ છે ત્યાં સમત્વ નહિ આવી શકે. સમત્વની સાધના માટે મમત્વનો અને કદાગ્રહનો સ્વેચ્છાએ સરળતાથી ત્યાગ કરવો જોઈશે. આવું જ્યાં જ્ઞાન છે ત્યાં એ જ્ઞાનનું ફળ તે સમતા છે. અહીં ગ્રંથકર્તાએ એક સરસ ઉદાહરણ આપ્યું છે. ચંદન શીતળતા આપે છે અને સુવાસ પણ આપે છે. પરંતુ એ જ ચંદનને અગ્નિનો યોગ થાય તો ચંદન બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે. ચંદનની માત્ર રાખ જ રહે છે. જ્ઞાન ચંદનના જેવું છે. સાચા જ્ઞાનનું લક્ષણ સુવાસ અને શીતળતા આપવાનું છે. એ ત્યારે જ બની શકે કે જ્યારે એ સમતામાં પરિણમે. ઓછું, અધકચરું અને કદાગ્રહી જ્ઞાન તો વાદવિવાદ, સંઘર્ષ અને કલહ જન્માવે. એટલે કોઈ પણ એક નયને કદાગ્રહપૂર્વક પકડી રાખવાથી સમતાની સિદ્ધિ થતી નથી. એથી તો વિવાદનો વંટોળ ઊભો થાય છે. એટલે જ જ્ઞાની મહાત્માઓની સમત્વમાં પરિણમેલી પરિપક્વ બુદ્ધિ નયોના કદાગ્રહમાં ક્યારેય અટવાતી નથી. તેઓ સમતાપૂર્વક નયોનું યથાર્થ નિરૂપણ કરે છે.

[૨૬૦] ચારિત્રપુરુષપ્રાણાઃ સમતાચ્છ્યા ગતા યદિ ।

જનાનુધાવનાવેશસ્તદા તન્મરણોત્સવઃ ॥૨૫॥

અનુવાદ : જો ચારિત્રરૂપી પુરુષના સમતા નામના પ્રાણ ચાલ્યા ગયા હોય તો પછી લોકોનો દોડાદોડરૂપી આવેશ એના મરણોત્સવ રૂપ બને છે.

વિશેષાર્થ : ગ્રંથકર્તાએ અહીં એક લાક્ષણિક અર્થગર્ભિત રૂપક પ્રયોજ્યું છે. ચારિત્રરૂપી પુરુષના પ્રાણ તે સમતા છે. કોઈ દીક્ષા લઈ સંયમ ધારણ કરે, પંચ મહાવ્રતનું પાલન કરે, પણ જ્યાં સુધી એના જીવનમાં સમતા આવી ન હોય ત્યાં સુધી એનું ચારિત્ર જીવંત ન કહેવાય, કારણ કે સમતા એ ચારિત્રનો પ્રાણ છે. પ્રાણ જાય પછી દેહની કશી કિંમત નથી રહેતી. જ્યારે કોઈ મૃત્યુ પામે છે ત્યારે સ્વજનો, સગાંસંબંધીઓ, જ્ઞાતિજનો વગેરે તરત દોડી આવે છે. તેઓ આવે છે તે તો એના મૃતદેહની અંતિમ ક્રિયા માટે. તેવી રીતે કેટલાક માત્ર બાલ ચારિત્રધર સાધુ પાસે વંદનાર્થે કે અન્ય પ્રયોજનથી લોકો દોડીદોડીને આવતા હોય છે. પરંતુ એ ચારિત્રધર પુરુષમાંથી સમતારૂપી પ્રાણ ઊડી ગયા હોય તો લોકોની એમની આસપાસની દોડાદોડ એ પારમાર્થિક આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ માત્ર મૃત્યુ સમયની દોડાદોડ જેવી બની રહે છે.

[૨૬૧] સંત્યજ્ય સમતામેકાં સ્યાદ્યત્કષ્ટમનુષ્ટિતમ્ ।

તદીપ્સિતકરં નૈવ બીજમુસમિવોષરે ॥૨૬॥

અનુવાદ : એક સમતાનો ત્યાગ કરીને પછી જો કષ્ટકારક ક્રિયાઓ કરી હોય તો તે ખારી ભૂમિમાં વાવેલા બીજની જેમ ઈચ્છિત ફળને આપનારી થતી નથી.

વિશેષાર્થ : સમતાની અનિવાર્યતા સમજાવતાં ગ્રંથકાર મહર્ષિ ફરી અહીં ભારપૂર્વક કહે છે કે તપ, જપ, ભિક્ષા, લોચ, ઉપસર્ગ, પરીષદ વગેરે કષ્ટપૂર્વકની ક્રિયાઓ સંયમ ધારણ કરીને કરવામાં આવે, પરંતુ તેના પાયામાં જો આત્મસ્વરૂપના ઉપયોગપૂર્વકની સમતાની સાધના ન રહી હોય, તથા રાગદ્વેષથી રહિત થવાની સાધના ન ચાલુ થઈ હોય તો એ બધી જ ક્રિયાનું યથેચ્છ ફળ મળતું નથી. જેમ ઉષર એટલે ખારી ભૂમિમાં વાવેલું બીજ ઊગતું નથી; એને ઉગાડવાનો બધો શ્રમ વૃથા થાય છે, તેમ સમતાનો ત્યાગ કરીને જે કંઈ ધર્મક્રિયાઓ કરવામાં આવે તો તે વાંછિત ફળ આપી શકે નહિ. માટે એવાં બધાં અનુષ્ઠાનોના પાયામાં સમતાની સાધના એક પૂર્વશરત તરીકે રહેલી હોવી જોઈએ. સાચા સાધકે એ ધ્યાનમાં રાખવું અનિવાર્ય છે.

[૨૬૨] ઉપાયઃ સમતૈવૈકા મુક્તેરન્યઃ ક્રિયાભરઃ ।

તત્તત્પુરુષભેદેન તસ્યા એવ પ્રસિદ્ધયે ॥૨૭॥

અનુવાદ : મુક્તિનો ઉપાય માત્ર એક સમતા જ છે. અન્ય જે ક્રિયાસમૂહ છે તે તો પુરુષના ભેદ કરીને સમતાની વિશેષ સિદ્ધિ માટે જ છે.

વિશેષાર્થ : સમતાનું સવિશેષ માહાત્મ્ય બતાવતાં ગ્રંથકાર મહર્ષિ કહે છે કે મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે કોઈ એક જ અનિવાર્ય તત્ત્વ હોય તો તે સમતા છે. જ્યાં સમતા છે ત્યાં કેવળજ્ઞાન છે અને ત્યાં મોક્ષ છે. જ્યાં રાગ અને દ્વેષથી રહિતપણું છે ત્યાં સમતા આવે છે. જીવનમાંથી રાગ અને દ્વેષને દૂર કરવાનું

એમ કંઈ સહેલું નથી. વળી બધા જીવો એકસરખી કક્ષાના અને એકસરખી શક્તિવાળા નથી હોતા. જીવની વર્તમાન અવસ્થામાં પૂર્વબદ્ધ કર્મો પણ મહત્વનો ભાગ ભજવતાં રહે છે. એટલે પૂર્વાચાર્યોએ, શાસ્ત્રકારોએ વિવિધ પ્રકારના પુરુષો (જીવો) માટે વિવિધ પ્રકારની ક્રિયા બતાવી છે. કોઈ ગૃહસ્થ હોય, કોઈ મુનિ હોય, કોઈને તપની રુચિ હોય, કોઈને જ્ઞાનની કે ધ્યાનની રુચિ હોય. એ રીતે અધિકારભેદે ક્રિયાભેદ રહેવાનો. પરંતુ આ બધી ક્રિયાનું અંતિમ લક્ષ્ય તો સમતાની પ્રાપ્તિનું જ હોવું જોઈએ. સમતાની સિદ્ધિ અર્થે જ એ ક્રિયાઓનું પ્રયોજન હોવું ઘટે.

[૨૬૩] વિદ્માત્રદર્શને શાસ્ત્રવ્યાપારઃ સ્યાન્ન દૂરગઃ ।

અસ્યાઃ સ્વાનુભવઃ પારં સામર્થ્યાચ્છ્યોઽવગાહતે ॥૨૮॥

અનુવાદ : શાસ્ત્રનો વ્યાપાર તો માત્ર દિશાનું દર્શન (સૂચન) કરાવે. તેથી દૂર તે જતો નથી. સામર્થ્ય નામનો સ્વ(આત્મા)નો અનુભવ જ એના પારને પામે છે.

વિશેષાર્થ : આટલી બધી શોધો થવા છતાં ભૌતિકવિજ્ઞાનો બાહ્ય જગતનો સંપૂર્ણપણે પાર પામી શક્યાં નથી અને ક્યારે પામશે તે કહી શકાય નહિ. અધ્યાત્મવિશ્વ અર્થાત્ આત્માનુભૂતિનું જગત તો એથી પણ અનેકગણું સૂક્ષ્મ અને ગહન છે. એનો પાર પામવાનું સરળ નથી. શાસ્ત્રો આત્માનુભૂતિ, સ્વરૂપાનુસંધાન, સ્વરૂપપ્રાપ્તિ, કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષની પ્રાપ્તિના માર્ગ અંગે થોડુંક દિશાસૂચન કરી શકે, કારણ કે કેટલાયે સૂક્ષ્મ અનુભવો માટે શબ્દનું માધ્યમ ટૂંકું પડે. એવા અનિર્વચનીય અનુભવ માટે તો ગુરુગમ દ્વારા યોગ્ય પુરુષાર્થની જ અપેક્ષા રહે છે. આ પુરુષાર્થ એટલે સામર્થ્ય. સમતાની સાધના એ બાહ્ય સાધના કરતાં આભ્યંતર સાધના વિશેષ છે. વ્યક્તિએ પોતે જ એ કરવાની હોય છે. એમાં આત્મશક્તિને ફોરવવાની હોય છે. એ જે કરી શકે તે જ એનો પાર પામી શકે. એ જ સમતાને પ્રાપ્ત કરી શકે અને એ દ્વારા સંસારનો પણ પાર પામી શકે.

[૨૬૪] પરસ્માત્પરમેષા યન્નિગૂઢં તત્ત્વમાત્મનઃ ।

તદધ્યાત્મપ્રસાદેન કાર્યોઽસ્યામેવ નિર્ભરઃ ॥૨૯॥

અનુવાદ : આ (સમતા) આત્માનું પરમથી પણ પરમ નિગૂઢ તત્ત્વ છે. એટલે અધ્યાત્મના પ્રસાદ વડે એને માટે જ પરિપૂર્ણ પુરુષાર્થ કરવો.

વિશેષાર્થ : સમતા વિશે સમજાવ્યા પછી ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ આ અધિકારની સમાપ્તિ કરતાં વાચકને પ્રેરક ઉદ્બોધન કરે છે કે સમતા એ આત્માનું પરાત્પર નિગૂઢ તત્ત્વ છે. જગતના સર્વ જીવો પ્રત્યે જ્યાં સુધી સમદષ્ટિ આવતી નથી ત્યાં સુધી સાચી અને સર્વોચ્ચ સમતા સધાતી નથી. સર્વોચ્ચ પ્રકારની સમતાનું રહસ્ય પામવું એ કોઈ સરળ વાત નથી. તેમ છતાં જે જીવો અધ્યાત્મના માર્ગે વળ્યા છે તેઓ ગુરુકૃપાથી નિર્ભર અર્થાત્ પરિપૂર્ણ પુરુષાર્થ કરે તો સમતાની અનુભૂતિ થઈ શકે.

इति समताधिकारः ।

સમતા અધિકાર સંપૂર્ણ.